

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIA TEADUSKOND
KULTUURITEADUSTE JA KUNSTIDE INSTITUUT
EESTI KIRJANDUSE ÕPPETOOL

Mari-Liis Tammiste

**MATS TRAADI EPOPÖA „MINGE ÜLES MÄGEDELE“:
RETSEPTSIOON, AJA- JA RUUMIPOEETIKA**

Magistritöö

Juhendaja professor Arne Merilai

Tartu 2014

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. „MINGE ÜLES MÄGEDELE“ RETSEPTSIOON.....	7
1.1. „PUUD OLID, PUUD OLID HELLAD VELLE“	7
1.2. MINGE ÜLES MÄGEDELE I	11
1.3. MUST SÕDA; MINGE ÜLES MÄGEDELE II.....	12
1.4. PEREMEES VÕTAB NAISE.....	14
1.5. MULD LÕHNAB	16
1.6. VALGE LIND.....	19
1.7. HAAMRI ALL.....	20
1.8. NAISED JA POJAD	21
1.9. MINGE ÜLES MÄGEDELE 1–3.....	22
1.10. ÕELATE LAMP, MINGE ÜLES MÄGEDELE 4	24
2. AJAKUJUTUS EPOPÖAS „MINGE ÜLES MÄGEDELE“	29
2.1. AJA KIRJELDAMINE „PUUDES“	32
2.2. UUS JA VANA AEG	33
3. RUUM JA LIIKUMINE EPOPÖAS „MINGE ÜLES MÄGEDELE“	49
3.1. „PUUD“: SULETUD RUUM.....	49
3.2. RUUMI AVARDUMINE	53
3.3. PALANUMÄE: SUSIDE MAAILMA KESKPUNKT	55
3.4. PALANUMÄGI: MÄGI JA KÕRGUSTESSE LIIKUMINE.	58
3.4.1. HIND RAUDSEPP JA HENDRIK SUSI	62
3.4.2. KOTTER SUSI.....	64
3.4.3. POTITARE PEETER JA SUSANNE SEEBALDT.....	65
KOKKUVÕTE	68
KIRJANDUS	71
LISA 1. „MINGE ÜLES MÄGEDELE“ ILMUMISLUGU JA ROMAANIDE LÜHENDID.....	77
LISA 2. TEGEVUSTIKU AJALINE KULGEMINE	79
LISA 3. SUSIDE PEREKOND	81
SUMMARY.....	82

SISSEJUHATUS

Mats Traat (s. 23. novembril 1936) tuli kirjandusse luuletajana koos 60. aastate kassetipõlvkonnaga. Kui „Harala elulood“ kõrvale jätta, on ta hiljem oma väljapaistvaimad teosed avaldanud just proosa vallas, millest olulisima osa moodustavad minevikuainelised lühiromaanid ja novellid („Tants aurukatla ümber“, „Pommeri aed“, „Karukell, kurvameelsuse rohi“, kultuurilooliste novellide kogud). Viimastel aastatel on Traadi loomingus keskele kohale kerkinud aga epopöa „Minge üles mägedele“ (edaspidi „Minge üles ...“), mis kujutab samuti minevikku, kuid ületab oma mahult autori senise proosaloomingu. Selles romaanis annab Traat panoraami sajandist Lõuna-Eesti maastikel, jälgides ühe talu ja selle pererahva käekäiku.

Võttes kokku Mats Traadi tähenduse eesti kirjanduses märgib Rutt Hinrikus, et Traat on üks olulisimaid Eesti prosaiste, kelle „teosed kaardistavad inimeste elulugude kaudu Eesti ajalugu, ta kirjutab eestlaseks olemisest, aga ennekõike kirjutab ta eesti talupoegade lugu“ (Hinrikus 2007: 42). Traadi üks põhimissioon kirjanikuna näib olevat kujutada inimest tema aega ja ruumi tundma õppides. Panoraami, mille M. Traat oma ajaloolistes romaanides luua on suutnud, üheks „peateljeks on aeg – inimelu argipäeva, ajaloo ja igaviku mõõtkavas“ (EKL: 572).

„Minge üles ...“ hõlmab ajaliselt 19. sajandi esimest poolt kuni 1940ndate keskpaigani. Kas ka edasi? Mats Traadi jutustuse „Umbsõlm“ peategelane Pärja on Tsirgusilma kooli juhataja. Sealsamas lähedal asub ka Harala, teine oluline pidepunkt Traadi loomingu maastikul – üks tuttav „Minge üles ...“ romaani maailmast, teine „Harala elulugudest“. „Umbsõlme“ süžeesse on pikitud kolm kirjeldavat osa (Traat 1989c: 32–37; 77–81; 105–110), mis jutustuse peatükkidest eraldi seisavad: need on kolm erinevalt kauguselt tehtud ülesvõtet ühe mäe küljel asuvast nimetust vanatalust. Ma ei saa sinna

midagi parata, et lugedes neid kirjeldusi meenub Palanumäe talu, vanatalu romaanist „Minge üles ...“, ehkki autor „Umbsõlmes“ kindlat viidet Palanumäe juurde ei anna, on ainult punktiir.

Oletada aga võib, sest üks ole Traat varemgi oma erinevate teoste vahele punktiire pannud. Meenub Jaan Pommer, romaani „Pommeri aed“ (Traat 1974) nimitegelane, kes astub ühena mina-jutustaja varjupiltidest üles ka novellis „Esivanemate varjud“ (Traat 2007a: 94). Kohtutäitur Pettai on tegelane nii „Tantsus aurukatla ümber“ (Traat 1975: 70jj.) kui „Harala elulugudes“ (Traat 2001a: 98). Traadi teistes teostes leidub ka tegelasi, kes „Minge üles ...“ maailmas koha on leidnud. Pjotr Svetšnikov astub üles nii omanimelises novellis (Traat 2007a: 305–343; „Musta sõja“ sündmustest põgusalt lk. 314) kui „Mustas sõjas“ (MÜ 1: 882–886); Jakob Hurt, kes on koos oma erinevate perekonnaliikmete ja järeltulijatega põimitud nelja kultuuriloolisesse novelli („Kuidas tekivad pilved“, „Võõrasemataimed“, „Hea karjane“, „Islandi suvi“ [Traat 2007a: 149–250]), kuid keda meenutavad ka „Minge üles ...“ tegelased („MÜ 1“: 178, 482, 802); Meinhard Varik on Tsirgusilma kooliõpetaja alates „Valgest linnust“ (MÜ 3: 38), kuid ta astub oma elu kokku võttes üles ka „Harala elulugudes“ (Traat 2001a: 58, temast juttu ka lk. 38). Ikka ja jälle tõusevad juba mainitud tegelased esile romaanis „Minge üles ...“.

Seda suurteost käesolevas töös analüüsingi.

Käesolev töö on jagatud kolme ossa.

Esimeses peatükis analüüsin „Minge üles ...“ jagude ilmumise järel romaanide kohta avaldatud **kriitikat**.

Teises peatükis kirjeldan „Minge üles ...“ **ajalisi piire** ja viisi, kuidas autor **aega ja ajaloolisi sündmusi** esile toob. **Kolmandas peatükis** kaardistan „Minge üles ...“ **geograafiat** ja sõna „**mägi**“ tähendust erinevate tegelaste jaoks. Püüan selgitada, millele autor „Minge üles ...“ panoraami luues rõhku paneb, kuidas ajas ja ruumis edasi liikumise saavutab.

Nende peatükkide teoreetilise taustana olen kasutanud Epp Annuse ja Kadri Tüüri aja- ja ruumikäsitlusi (vt. Annus 1997; Annus 2002; Tüür 2002), kui kirjutades lähtun

vahetult artiklitest, mis Traadi loomingu kohta on kirjutatud (vt. Rebane 1986; Vaiksoo 2012; Velsker 2012), ning loomulikult „Minge üles ...“ romaanidest.

Kuigi „Minge üles ...“ romaanidest on kirjutatud artikleid (Vaiksoo 2012; Velsker 2012), puudub pikem käsitus, mis vaatlaks epopöa retseptsiooni või kirjeldaks ajas ja ruumis liikumist jõgiromaanis tervikuna. Kuna tegu on eesti kirjanduses ainulaadse teosega, on selle uurimine ja olulisemate mõttekäikude kaardistamine vajalik. Epopöa mahtu arvestades on käesolev töö siiski ainult üks võimalik käsitus, millelt on võimalik liikuda edasi täpsema tegelaste analüüsi ja teose paigutamiseni teiste suurte eesti kirjanduse järjeromaanide sekka.

„Minge üles mägedele“ pealkirja all ilmusid romaani esimesed osad 1987. aastal („Eesti kirjanduse ajaloo“ andmeil on tegelik ilmumisaasta 1988 [EKA: 442]; epopöa ilmumislugu ja jagude pealkirjade lühendid vt. **LISA 1**). Keskseks tegevuskohaks selles romaanis on Palanumäe talu, mis lugejaile tuttav juba 1979. aastast, mil ilmus „Puud olid, puud olid hellad velled“. Nii võib seda romaani pidada hilisema epopöa proloogiks, kuigi see on järgnevatest romaanidest lüürilisem ning kõik kriitikud sellise ühendamisega koheselt ei nõustunud (vt. Tonts 1988). Proloogiks on „Puid“ nimetatud „Eesti kirjandusloos“ (EKL: 575), ning see romaan on ilmunud 2008. aastal „Minge üles mägedele“ üldpealkirja all (MÜ 1: 9–170).

Peale proloogi kuulub epopöasse kaksteist jagu, neist kuus esimest („Võim“, „Vald“, „Aja pilkaja välja“ [1987; edaspidi sellele väljaandele viidates „MÜ 1987“]; „Must sõda“, „Umbne suvi“, „Metsaline näitab ennast“ [1994; edaspidi „MÜ 1994“]) kahes köites, seitsmendast kümnendani eraldi raamatutena („Peremees võtab naise“ [1997], „Muld lõhnab“ [1999], „Valge lind“ [2000], „Haamri all“ [2001]) ning üheteistkümnes jagu „Naised ja pojad“ läbi „Loomingu“ nelja numbri (2006 nr 2–5). „Minge üles ...“ retseptsioonist rääkides käsitlen iga eraldi ilmunud väljaannet omaette, kuid teose analüüsi juurde asudes toetun Ilmamaa kirjastuse väljaannetele, mis koondavad kõik seni ilmunud teosed ja proloogi kolme köitesse (edaspidi „MÜ 1–3“), lisades sarja lõpetava kaheteistkümnenda jao „Õelate lamp“ (edaspidi „MÜ 4“) neljandas.

Üheks küsimuseks on, kuidas nii mahukat romaani nimetamine? Seda teost on kutsutud „romaaniks“, „sarjaks“, „seriaaliks“, „tsüklikuks“, „epopöaks“, „jõgi-“, ja „panoraamromaaniks“. Romaaniks võib kutsuda ka erinevaid jagusid, millest suurteos

koosneb. Selles töös kasutan kogu romaani kohta terminit **epopöa**, või epiteete „**jõgi-**“ või „**panoraam-**“ sõna „romaan“ ees. Suurromaaani sees ilmunud teoste kohta kasutan nimetust „**romaan**“ või „**jagu**“.

Täna oma juhendajat Arne Merilaid hea nõu ja kannatlikkuse eest, ning kirjastust Ilmamaa võimaluse eest jõgiromaaani toimetades teksti lähedalt tundma õppida. Suurim tänu aga Mats Traadile inspiratsiooni ja innustuse eest alustatud töö lõpuni viia.

1. „MINGE ÜLES MÄGEDELE“ RETSEPTSIOON

Kui vaadelda romaani „Minge üles ...“ seni ilmunud jagude retseptsiooni, siis on see kõikunud ükskõiksusest ja kergest halvakspanust vaimustuseni. Teistest teostest tuleks eraldi vaadelda romaani „Puud“, kuna selles romaanis tutvustati esmakordselt Palanumäe talu. Pealegi oli esialgu tegu eraldiseisva teosega, mis ei olnud mõeldud epopöast. „Puude“ ja „MÜ 1987“ ilmumise vahele jäi kaheksa aastat – ilmumisaastad vastavalt 1979 ja 1987.

Iga romaani arvustus iseloomustab oma aega, suhtumist realistlikku kirjandusse ja kriitiku enese suhtumist Traadi loomingusse. Järgnevas annangi sellest ülevaate.

1.1. „PUUD OLID, PUUD OLID HELLAD VELLERD“

Sissejuhatuse romaani vastuvõttu teeb **Oskar Kruus** ajalehes „Edasi“ avaldatud arvustusega.

Kruus kirjeldab aega mil „Puude“, omalaadse orjaaegse kannatusloo tegevus aset leidis: 1847. aasta talv, kevad ja suvi, ilmetu, pime ja umbne ajajärk – Pühajärve sõda on läbi, ärkamisajast ei osata veel unistadagi. Illusoorseks on osutunud ka lootus maad saada keisri usku minekuga. „Niisugused on ajajärgu ühiskondlikud olud, mille taustal teevad oma igapäevast tööd M. Traadi uudisteose tegelased. Kesksed neist [---] on kõik alles noored inimesed, [---] kuid ilma eluenergia ja -usuta“ (Kruus 1979).

Kruus asub otsima ka **klassivõitluse** ilminguid – sulase ja peremehe vahelises läbikäimises ta neid ei leia, „küll aga võiksimel Palanumäe Hinnu ja kohtumees Mõra Siimoni konfliktis näha juba klassivaenu“ (*Samas*).

Ilmekaks kiidab Kruus **kohtustseene**, võrreldes neid „Mahtra sõja“ omaga, kuigi tunnistades, et Traadil on hoopis teistsugune rütm ja toon. Kohtustseenide ehedus tuleb Kruusi arvates ilmselt sellest, et „kuuldavasti olevat M. Traat uurinud Pühajärve vallakohtu protokolle“ (*Samas*) – selle märkusega on ta ka ainus kriitik, kes märgib „Puude“ süžeeleini leidmist vallakohtu toimikutest.

Kruusi meelest on „Puud“ Traadi **süngeim teos**. Talle tundub, et „Raudsepa Hinnul ja Eli Jaagul ei jää mingeid lootusi. [...] Siinsetel inimestel puuduvad üldse kired ja jõulised etteasted, juba noorelt on nad loiud, aeglased, saamatud, tahtetud, temperamendita“ (*Samas*). Üldse näib Kruus suhtuvat Paabu-Hinnu-Ellu suhetesse ja eriti Paabu isikusse väga irooniliselt. Paabus näeb kriitik pigem kasuahnet elementi kui lihtsalt oma kohust täitvat vaesest perest pärit tütarlast, kelle peigmees surnud, ja kelle ainsaks võimaluseks on jätkata virtinana tööd Palanumäel, kuhu ta ju perenaiseks toodud – mis sellest, et tooja „Puude“ tegevuse ajaks manalas.

Iseloomustades „Puude“ **laadi** nendib Kruus, et „[k]irjutatud on „Puud ...“ M. Traadile omases lapidaarses laadis: reastatud üksikud freskodena maalitud pildid, hoidutud arutlustest ja meeleoludest. Kohati tundub kujutamiseviis isegi rabe, mõni üleminek on liiga järsk“ (*Samas*). Tihe sündmustik vajaks vahele rahulikumaid episooide, et sõlmsündmused üksteise kukile ei kuhjuks.

„Puude“ **maailma** nimetab Kruus õigustatult **arhailiseks**, mis ilmneb eriti peategelaste maailmasuhtumises, ohvriaia auseespidamises. Arhailise murde kasutamisest kõneldes jõuab Kruus tõdemuseni, et kahjuks puudub Eestis lõunamurrete trükis kasutamise traditsioon ja seetõttu pole suudetud tagada kirjaliku väljenduse järjekindlust ka „Puudes“. Üldiselt on Kruus arvustajatest ainus, kes pöörab enam tähelepanu murde kasutamisele, selmet piirduda vaid märkusega raskusest dialoogidest aru saada.

Tõstmata esile „Puude“ poeetilist poolt näeb Kruus selles pelgalt tuimade tegelastega ajaloolist teost, „mis eesti ajalooliste romaanide hulgas on ehk kõige natuurilähedasem, võib-olla ka kõige pessimistlikum“ (*Samas*).

Mihkel Mutt kiidab „Loomingu“ 1979. aasta proosa ülevaates Mats Traadi **ajaloolise tunnetuse kõrget taset**. Ajastusse „sisseelamine [on] täielik nii koloriidi tabamisel kui ka tegelaste siseelu valgustamisel“ (Mutt 1980: 282). Ülevaate autor toob esile religiooniproblemaatika käsitlemist: Traadi laveerimist rudimentselt säilinud

rahvausundi, luterluse ja vene õigeusu vahel. Ometi leiab ta, et „autor on oma ainevalla müstilisema poole ees pisut arelnud, justkui kolmveerandi peale jäänud“ (*Samas*: 282).

Looduskirjeldusi ja metsa peab Mutt romaani täisväärtuslikuks subjektiks, mistõttu võiks „Puid“ **keskkonnaromaaniks** pidada. Eelkõige on see aga sünge, kohati räige värvinguga lugu, mis ei pruugi igale lugejale vastuvõetav olla. Mutt kiidab ka romaani kompositsiooni, leides, et „siin on kõik vajalik, lõpetatud ja sulgub endasse“ (*Samas*: 283). Kui tänapäevastamata halli aja hallid talumehed tegelikult on, seda ei või muidugi teada, kuid Mutiga võib nõustuda selles, et karakteriloomel kulmineerub Pakk-rätsepaga. Aastaülevaate autorile imponeerib „Puude“ loost enim selle **poetiline** ja **saagalik** esituslaad, peamisteks miinusteks stereotüüpsetena tunduvad tegelassuhted ja tartu murdest arusaamine, samuti probleemiasetuse kaasaega toomise võimatus.

Sirje Kiin leiab oma arvustuses, et seni on Traadi romaanid olnud „tunnuslikult realistlikud nii tänapäevase kui ka minevikulise aine kujutamisel“ (Kiin 1980: 440), kuid „Puude“ näol on tegu pigem **proosavormis poeemiga**, mille kujutusviis, mõttemaailm ja elutunnetus on sama autori eelnevatest teostest õige erinev. „Puudes“ pole keskmes sotsiaalne külaelu kaardistus, vaid poeetilis-müütiline ajakäsitus. Autoril on õnnestunud sulatada „argieluline sedavõrd loomulikult kokku kujutluslikuga, proosaline poeetilisega, et kunstilisest võttest saab kunstiline maailm“ (*Samas*: 441).

Hinnule viitab arvustaja kui veel ühele irdinimesele Traadi loomingus: ta ei ole enam poiss, aga ka mees veel mitte; ei ole sulane, kuid ei suuda ka peremehe koormat kanda; elavad on ükskõiksed, armsad surnud kaugel. Kiin püüab „Puude“ tegelasi Kruusist enam mõista, nähes nende „tuimuse“ taga sissepoole pööratud, kinniste inimeste traagikat.

Kiini jaoks on olulisemad teemad **loodus**, **puud** kui hingevelled ja **esivanemate varjud** (*Samas*: 441-442). Nende kõrvale on seatud **legend** töötatud **Samaaramaast** ning igatsus kaotatud hea **Rootsi aja** järele. „Need kaks legendi toidavad tolleaegsete talupoegade mõttekujutust ja parema elu igatsust, nagu mõnda aega toitmis ka töötatud „keisri usku“ üleminek“ (*Samas*: 442). **Stilistilistest meetoditest** tunnustab Kiin eriti poeetiliste korduste kasutamist ning murdekeelt, mis ei ole „lihtsalt võtte ajastu koloriidi kujundamiseks. [...] Murdekeel arhaiseerib romaani ka tunnetuslikult“ (*Samas*: 442).

Arvustuse lõpus **polemiseerib** Sirje Kiin **Oskar Kruusiga**, leides, ei „Puid“ ei ole õige käsitada traditsioonilise ajaloolise või karakteriromani kriteeriumitega, sest

„erinevaid stseene kannab ja ühendab miski muu kui süžee või karakteri areng, pigem on see ideeotsing, [...] soov jõuda inimese sisemaailmas argise kihi all olemuslikuni“ (*Samas*: 442). Juba arvustuse alguses ütleb ta, et siin pole ahistavaid sotsioloogiliste olude pilte ega algavat klassivõitlust nagu „Mahtra sõjas“. Kujutatud periood on „ainult vahend mõtestamiseks ajaloospiraale pidi jälle aktuaalseks ning ausse tõusvaid elufilosoofilisi väärtusi“ (*Samas*: 441). Nii läheb tema arvamine lahku Kruusi omast, kes pidas „Puid“ üdini masendavaks ajalooliseks romaaniks.

Mall Jõgi kõrvutab „Puude“ reaalelulist tausta Vilde ja Säreava loominguga, kuid leiab, et „inimeste mõttemaailma ja tundeelu rekonstrueerimisel on Traat siiski läinud oma eelkäijatest hoopis kaugemale“ (Jõgi 1980: 301). Nii haarab tegelaste saatusest lugejaid rohkem kaasa **atmosfäär**, kus segi unenäod ja karm reaalsus.

Abitu inimese suhtes on vaenulikud nii ühiskond kui loodusjõud, ning Hinnul puudub kindlus ja jõud, mida aastatega ehk omandada saaks, et neile vastu astuda. Peategelases näebki Jõgi **järjekordset** välise maailmaga halvasti haakuvat **irdinimest** Mats Traadi loomingus.

Nagu Mihkel Mutt, nii tunnustab ka **August Eelmäe** Traadi põhjalikku **ajaloootundmist** ja suurepärast **ajastusse sisseelamise võimet**.

Eelmäe ei näe „Puudes“ ajaloolise tausta ega ühiskondlike liikumiste mitmekülgsemaid maalinguid, ometi leiab ta, et kuigi mõisamiljöö teoses peaaegu puudub, „on mõisa olemasolu drastilise selgusega tunnetatav“ (Eelmäe 1981: 118), ajalooline atmosfäär on romaanis terviklik ja tõetruu. Hindu iseloomustatakse eeskätt kui **lapsemeelset** ja **heasüdamlikku** noormeest, keda surub alla orjamentaliteet ja kaasinimeste hingejäikus.

Lüürilisi kõrvalpõikeid peab Eelmäe Traadi loomingule juba omasteks. Sünge põhitonaalsusega teose muudab poeetiliseks lüürilis-müütiline esitusviis. „Puude“ tegelased aitavad meile meelde tuletada, et ka meie „pärineme sealtsamast savipõrandaga rehetarest, et me oleme järjekestvuseahela lülidena paratamatult seotud kõige möödunuga“ (*Samas*: 119). Püüdes luua seoseid „Puude“ tegevuse aja ja kaasajaga vahel, vaatleb kriitik romaani kui noomitust neile, kes tahavad minevikku unustada või maha salata, erinevalt

Mutist, kes leidis, et kuigi teos on õnnestunud, ei saa seal esitatud probleeme tänapäeva tuua.

Nagu Oskar Kruus, nii keskendub ka Eelmäe peamiselt argisele-ajaloolisele „Puude“ juures, tehes seda Kruusist ometi leebemalt. Eelmäel nendib, et argise-ajaloolise piiresse jäämine on üks tõlgendusvõimalus, kuigi möönab, et see võib vaadata mööda autori enese tahtest ja taotlusest.

Üks omapärasemaid kirjutisi „Puude“ kohta pärineb **Andres Langemetsalt**. Ta kasutab teosele lähenemiseks **Oidipuse legendi**. „Oidipuse paralleel on Hinnu puhul veidi vägivaldne, liiga suurejooneline selle lihtsaloomulise ja õpetliku lookese jaoks, ent see on kirjaniku muudest taotlustest sõltumatult tekstile juurdemõeldav, sest teose predestinatsioonimotiiv on niivõrd haarav ja sugestiivne, et sellest on võimatu mööda vaadata“ (Langemets 1982: 136). Nii näeb kriitik „Puudes“ eelkõige **saatuseromaani** (mõiste, mis käis läbi ka Muti ja Kruusi arvustustest), mis kaardistab paratamatuse ja tahtevabaduse piire.

1.2. MINGE ÜLES MÄGEDELE I

Ainus arvustus, mille „MÜ 1987“ kohta leidsin pärineb **Ülo Tontsult**. Ta nendib, et „MÜ 1987“ ülesehituses muutub midagi enne lõppu. „Episooditehnika või, ütleme siis, vaba liikumine inimeste ja suhete mitte just avaral, kuid ikkagi kireval maastikul asendub enam-vähem pideva, igatahes senisest hoopis keskendatuma intriigiga“ (Tonts 1988).

Tontsu meelest jätab selline kirjeldamine **romaanist traditsioonilise mulje**. Suletud sündmustik liigub punktist A punkti B, ent niisugune „mõistmine on rängalt eksitav. M. Traat on kirjutanud nii otseses kui ülekantud, inimese elu tõlgendavas tähenduses mahuka romaani, küllap ehk mahukaima oma senises loomingus“ (*Samas*).

Kriitik leiab, et Traadi uue romaani üks olulisemaid tegelasi on aeg: „Elujõgi voolab ja voolus on nii tugev, et mõte selle peatamisest [---] tundub mingil hetkel väga ebamugavana. Peabki tunduma. Mõte katkemisest, mis raamatus nagu paratamatu, on

hullusti vastuolus kirjaniku mõttega“ (*Samas*). Traadi romaanides saab **ajalik kokku igavesega** ja nende kohtudes saavad kaduvad inimesedki igavikulisi jooni.

Nagu kriitikud „Puid“ arvustades märkisid, nii kordab Tonts üle ka „MÜ 1987“ puhul, et tegu pole tavalise ajaloolise romaaniga, sest selle „piire ei saa kuidagi määrata ajalooraamatu ja maakaardi abil. Selles kujutatud maailma olulisteks mõisteteks on aeg, armastus, elu, surm, südametunnistus ja halastus, ajalik ja igavene. See määrab mõõtkava ja annab tähenduse, mis võib olla hoopis erinev argisest ja olustikulisest, mis lugemisel kõigepealt silma hakkab“ (*Samas*), ehk teisiti öeldes: oluline ei ole mitte riikide tõusmine ja langemine, vaid **üksikisik**, kes ei pruugi viibida nende sündmuste keskel, kelle elu need aga ometi väga otseselt puudutavad.

Arvustuse lõpus **tuletab** Tonts **meelde „Puid“**, kuid ei leia, et „Puude“ ja „MÜ 1987“ vahel seost otsima peaks: „Seesama mägi ja talu, mägi seejuures lausa suurejooneliselt kujundiks ja sümboliks läbi kirjutatud. Aga silmsidegi kahe raamatu inimeste vahel on peaaegu olematu“ (*Samas*). See on arvamus, mida ta hiljem siiski muudab (vt. Tonts 2006: 1710).

„Loomingu“ 1988. aasta proosa ülevaate on kirjutanud **Mart Susi**. Nagu ülevaadetes ikka, jääb siingi analüüs õige napiks. „MÜ 1987“ kohta leiab Susi: „võib eksimatult öelda, et siin üldistusjõud avaldub karaktereis ning tegevustikus. Harva võib kohata seesugust sisemist pinget kandvat teksti“ (Susi 1989: 695), mis võib lugejat veenda Sõna väes. Ometi leiab ta, et tekstis on mitmeid detaile, mis poleks teose terviklikkuse seisukohast hädavajalikud, täpsustamata siiski, mida ta silmas peab.

1.3. MUST SÕDA; MINGE ÜLES MÄGEDELE II

Esimest korda 1989. aasta „Loomingus“ 1. ja 2. numbris ilmunud „Sõda“ (Traat 1989a: 5-43; Traat 1989b: 156-198), „Minge üles ...“ 4. jagu arvustas ajalehes „Reede“ **Ülo Tonts**. Tundub, et just selles arvustuses õnnestub Tontsul tabada mitmeid aspekte romaani edasise kulgemise kohta.

Esmalt juhib ta tähelepanu tõigale, et kaks aastat tagasi ilmunud „MÜ 1987“ oli mõnes tähenduses „Puude“ järg, ning ka „MÜ 1987“ jättis võimaluse **jätkumiseks**. „Elukäigud jäävad lihtsalt pooleli, sündmused avatuks“ (Tonts 1989). Ka „Sõja“ lõppu peab arvustaja avatuks: lõpule jõuab küll 1905. aasta sündmuste kirjeldamine Nuustakul (Tonts tuletab meelde, et nagu paljude muudegi ajaloosündmuste kohta on ka selle ajalooajalooperioodi tõlgendamisel nüüd [1989. aasta paiku] palju küsimärke), kuid nende „inimeste elus, keda jälgib M. Traadi romaan, ei tähenda selle aasta sündmused otseselt küll peaaegu midagi. [...] Kui aga natuke romaani mõõtkava üle fantaseerida, on „Must sõda“ aga ikkagi alles nagu millegi algus. Või siis ka vahemäng“ (*Samas*).

Mai muutumiseks võrreldes erga ja teovõimelise Henrikuga ei näe kriitik perspektiivi – märkus, mis on „Minge üles ...“ viienda ja eriti kuuenda jao sündmusi arvestades äärmiselt õige. Teine prohvetlik märkus, mis tegelikult saab tõeks küll alles „Minge üles ...“ 11. jaos, käib Helmi kohta: „Kujutamise erilise intensiivsuse läbi tõuseb esile Leena tütar Helmi, olgugi, et tal küll romaani sündmustikus veel mingit tervikusse seotud osa ei ole“ (*Samas*).

Temaatilisel näeb Tont romaanis kahte plaani: **ühiskondlikku** ja **alevielulist**. Need põimuvad ristsetel, peie- ja pulmalauas viibivate inimeste vestlustes – juba „MÜ 1987“ tuttava võttena muutuvad rahvakogunemised vaidluskubideks, kus arutatakse läbi kõik parajasti aktuaalsed sündmused. See on võte, mida Traat ka edasiste jagude juures kasutab.

Tegevuskoha vahetus on romaani Tontsu arvates **kitsendanud** ja **kergetoimelisemaks muutnud**. Kuigi alevielugi on kirjeldatud detailitäpselt, ei saa uus keskkond siiski vanatalu vastu. „Palanumäe talu ja Tsirgusilma vald andsid rohkem ainet ja põhjust inimeste kujutamiseks sügavuti ja siseelus, aga ka laiuti – mitmekülgsuses ja tüübiriikkuses. [...] Ju siis seekord ei ole kujutatud elu filosoofiliseks arutuseks ainet andnud? Või peaks filosoofilise aine taandumine ajaloo hetke paremale läbivalgustamisele kaasa aitama?“ (*Samas*) Siinkirjutaja leiab, et kuigi „Sõja“ stiil on tõepoolest erinev eelmistest romaanidest, ei saa seda puuduseks pidada. Erinevate tegelaste, nii uute kui vanadega on kokkupuuted põgusamad, kuid seda laiema pildi saab lugeja erinevate tegelastüüpide nägemusest 1905ndale aastale: sõna saavad koolipoisi ikka jõudnud Märt, sõjaveteran Muhu Villem, vallakirjutaja Gustav Wulff-Õis, kooliinspektor Svetšnikov ja loomulikult Hendrik.

Siinkirjutajal „MÜ 1994“ ilmumise järel avaldatud arvustusi leida ei õnnestunud. Küll aga puudutab romaani „Loomingu“ proosa-aasta ülevaates **Toomas Liiv**, kes nimetab Traati (tema sulest ilmus samal aastal ka „Kodu on ilus“) aasta keskseks autoriks. Liiv soovib võtta „MÜ 1994“ kui katkendit millestki suuremast, mille lõppu ei ole veel näha. Ta küsib, kas siit paistab uus „Tõde ja õigus“. „Nagu paistaks. Ent selles, mis paistab, ei ole enam ei tõde ega õigust, ei Eestit ega Euroopat, polegi kahte vänget Vargamäe vanameest. On ainult mägi, on mäed, kuhu peaks minema. Just see on oluline. Mitte Euroopasse ei pea minema, vaid mägedele, kõrgustesse, Euroopast ja Eestist kõrgemale, sinna, kus on kõik alles vaid imelike katketena, „millimallikatena“, laikudena maailmatantsu taustal“ (Liiv 1995: 556).

1.4. PEREMEES VÕTAB NAISE

Pannud paika aja ning meenutades tegevuskohta ja peategelasi, kirjeldab **Endla Kõst** Hendriku surmalähedast kogemust ja nendib, et Traat pöördub „oma loomingus [korduvalt] küsimuse juurde elu mõttest, selle tähendusest ja väärtusest. Ja vastab: elu ise on mõte; elu on Suur Kingitus, mille eest peab inimene olema tänulik“ (Kõst 1997). Nii algab Hendriku uus eluring – ta asub uut (pere)naist otsima.

Kõst jätkab **peamise perenaise kandidaadi**, Peterburis elatud aega klammerduva Susanne Seeballdi **kirjeldamisega**. Kriitik leiab, et haritud naisel on muidki võimalusi peale taluperenaiseks hakkamise, pealegi on üsna raske kujutada Susannet vara hommikul seakartuleid keetmas, kuid tundub, et Kõst ei ole minevikuihalusest välja lugenud hirmu tuleviku eest. Romaani lugedes jäi siinkirjutajat saatma mulje, et Susannet on kummitamas taak, mille ta Peterburist kaasa on toonud – miski, mis ei keela tal niivõrd Palanumäe perenaine kui Hendriku naine olla.

„Peremehe“ **stiili** kirjeldades leiab Kõst, et romaan on kirjutatud sama „elavalt ja sundimatult ning sõna suurpärase valdamisega nagu eelmisedki „Minge üles mägedel“ osad“ (*Samas*). Kriitik ei pea „Peremeest“ ainult kunstiliselt väärtuslikuks romaaniks, sellel on ka „kultuuriajalooline ja etnograafiline väärtus, iseäranis murdekeelel, mis mitte üksi ei lisa tegelaste kõnele usutavust, vaid on oluline ka murde jäädvustamise seisukohalt“ (*Samas*). Kõst kiidab Traadi vaeste inimeste kujutamise annet (viidatud on Potitare-rahvale

ja Umbjärve Annile), kuigi võib küsida: kes on „Peremehes“ rikkad? Kõigil on peale pikka sõda igatsusi ja lootust paremale elule, nii popsidel kui taluomanikel.

Ülo Tontsu lähenemine sellele romaanile on hoopis teistsugune. Kuigi temagi alustab aja ja koha paika panekuga, tuleb kohe küsimusepüstitus: „Kas turumajandus on Palanumäele jõudnu?“ (Tonts 1997) Tonts kirjeldab Eliast, kelle suhtumine annab märku maailma muutumisest. „Eliase ettevõtlikkus ja mõtteviis äratavad tähelepanu. [...] Arvata võib, et selle mehega me noores Eesti Vabariigis veel kokku saame“ (*Samas*) – taas väga täpne oletus tulevaste jagude valguses.

Kirjeldades Hendriku naisevõtulugu leiab Tonts, et **Susanne liin** „areneb naisevõtuloo sees, aga kasvab sellest väljapoolegi, novelliks romaanis, nagu selle kohta ka Palanumäe-loo eelmistes raamatutes näiteid on“ (*Samas*). „MÜ 1987“ arvustades tõi Tonts sellisena välja Mooritsa surma (vt. Tonts 1988).

Ülo Tonts pühendab ühe alapeatüki oma arvustuses ka **realistliku proosa tõrjutud** staatusele 1990. aastate keskel. Kõike uuenduslikku kirjanduses peetakse heaks, kuid traditsioonilist vanamoodsaks ning lihtsalt keskmisele tasemele jäävaks. Lähemalt realistliku proosa tõrjutusest 1990. aastail on Tonts kirjutanud pikemas artiklis, kus ta toob näiteid peamiselt Mats Traadi loomingu vastuvõtust (vt. Tonts 2002b).

Teet Kallase arvustust võib pidada Mats Traadi kui kirjaniku iseloomustamiseks, kelle nime kohal kumab Kallase arvates „juba ammu [...] klassika pronksine ja ehk ka õige pisut tolmane helk“ (Kallas 1997: 994). Alles kirjutise lõpus jõuab ta arvustatava „Peremeheni“.

Esmalt tõstatab ta probleemi, et **kaasajal on üsna keeruline lugeda kõiki ilmunud raamatuid** ja seepärast ei saa lugejailt eeldada, et sariromaani eelnevaid osasid on loetud või nendest midagi meeles – temagi loeb „Peremeest“ rippumatu teosena. Järgnevalt iseloomustatakse Traati ja tema loomingut kui ürgmaamehelikku usku töösse, vanaaegset/vanamoelist kirjanikku, võib-olla viimast tõelist rahvuslikku ja realistlikku XX sajandi eesti kirjanikku, missioonikirjanikku, kõrge kunstimeisterlikkusega autorit.

Näib, et kuigi Kallas peab Traati kui autorit võimekaks, on Traadi looming tema jaoks siiski **vanamoeline**. Pole küll „Traadi süü ega tegelikult tema asi, et kirjanduse

missioon toimib selle pöörase [---] sajandi lõpuaastail üsna tühikäigul“ (*Samas*: 996). Nii nagu Traadilt ei saa eeldada moodsamate vooludega kaasaminemist, ei või Kallase arvates oodata, et noorema proosa liidrid (eraldi tõstab ta esile Ehlvesti, Kivastiku ja Sauteri) oleksid võimelised säärase tõsiste reeglite järgi arvestatavat romaani kirjutama. Jäägu igaühele pealegi oma, kuid tundub üsna irooniline nägemus parematest kultuuriaegadest tulevikus, mil „Traadi romaanid [reastuvad] riiulitele, [---] neid loetakse ja neist tehakse järjefilme, ja tulevikueestlased vaatavad läbi tema süžeede tagasi oma halli minevikku“ (*Samas*: 996).

„Loomingu“ proosa-aasta ülevaates, mille aurootiks **Marika Mikli**, paigutatakse Traadi „Peremees“ koos Endel Nirgi raamatuga „Siin maa peal“ peatüki „Järjeromaane ja mäletavad minevikku“ alla. Traat seisab ülevaate kirjutaja jaoks märksa soliidsemas valguses kui Nirk, ometi lihtsustab ta romaani „Peremees“ tunduvalt. Mikli leiab siiski, et Susanne ja Hendriku liin on värskendav, samas nendib, et „Traat on teemapüstituse rekordimeister, kuid ehk on Eestis ka lugejaid, keda sedasorti aeglase veoga külarealism ei peleta. „Peremees võtab naise“ on oma vankumatus järjepidevuses üsna korralik romaan“ (Mikli 1998: 433).

1.5. MULD LÕHNAB

Rutt Hinrikus märgib oma arvustuses, et „Traadi teosed jutustaksid tihti justnagu ainult ühe perekonna [---] lugu“ (Hinrikus 1999: 9), tegelikult oskab autor **oma tegelaste igapäevaelu kaudu teha nähtavaks aja, milles tegevus toimub**. „See, mida teeb aeg inimesega ning kuidas inimene seda läbi elab, huvitab kirjanikku kõige enam“ (*Samas*).

Järgneb Traadi ja Tammsaare, kahe tihti samu ülesandeid lahendava autori kõrvutamise, kuigi erinev kirjanikutemperament ning ajaline distants annavad kummalegi oma vaatenurga. Traadigi romaanides võitleb peremees talu eest, „on oma saunapered ja noorte ja vanade probleemid. On võitlust, on ülekohut, tundeid ja üleelamisi, siiski ilma Tammsaarele tunnusliku eksistentsiaalset mõõtu võitlemiseta – mees mehe või naise, inimene maa, jumala või võimu vastu“ (*Samas*). Igatahes tajub Hinrikus Traadi teoses

enam lootust kui resignatsiooni. See on siinkirjutaja meelest ka loomulik – Traat võitleb enam poolt kui vastu, tema tekstis on enam andestust kui hukkamõistu.

Ülo Tonts meenutab Traadi tegelaste läbielatud aega – 1885–1920 – ning leiab, et võib korrata sama mõtet, mille ta sõnastas juba oma „MÜ 1987“ arvustuses (vt. Tonts 1988), nimelt „ajaloolisest ja ühiskondlikust ajast tähtsam on selles elukujutuses inimene, kelle elamine oleks nagu ajaliku ja igavese kaaludele seatud“ (Tonts 1999). Elisabethis näeb ta tegelast, kellele Traat saab suhu panna sõnu, mis palanumäelastele ei sobi – osa, mida varem on täitnud muuhulgas vallakirjutajad Zirk ja Wulff-Õis või õpetajad Teder ning Aalep.

Tonts näeb, et Traat on „oma suurt sarja kirjutades tihenened ja edenened. Sündmusi selle ilukirjanduslikus tavatähenduses nagu ei olekski, nagu ei ole ka peategelast. On elupildid ja argipäev“ (*Samas*), ehk, viidates E. Kõsti „Peremehe“ arvustusele: see, millest Traat kirjutab, ongi elu ise, originaal, mitte koopia (Kõst 1997). Ja nii nagu jätkub elu, ei ole kriitiku arvates kahtlust ka romaani jätkumises.

Peeter Künstler leiab, et Mats Traadil on õnnestunud „Mullas“ luua **just selline meeleolu**, nagu **võis valitseda Vabadussõja lõppedes**: „vaesunud ja kaotusi kandnud talurahvas on sõjast välja tulnud oma olemuselt terve ja muutumatuna“ (Künstler 1999), kuigi mitmed on kaasa toonud hingehaigusi, mille arstimiseks puudusid vahendid. Tänapäevaga romaan kriitiku arvates ei haaku. Traat on „kirjutanud pikka romaanisarja igavesti kadunud aegadest, teinud seda põhjaliku ettevalmistuse najal, faktitruult, professionaalselt, heas eesti keeles ja diskreetselt ühtlustatud Tartumaa murdes. Ta romaan pole miskitmoodi vapustavalt erinev, vaid kõige tavalisemal moel hea“ (*Samas*).

Künstler kardab aga, et tänapäeval pole lugejatel aega nii pikka romaani nagu „Minge üles ...“ lugeda, uue romaani ilmudes peaks uuesti kätte võtma sellele eelnenud jaod, kuid seda ei saa tänapäevase elutempo juures kuidagi eeldada, seepärast ennustab ta, et lugejad ei anna „sariromaanile kuigi hõlpsat tunnustust, mida see tegelikult peaks pälvima“ (*Samas*). Loomulikult ei pea autor mõtlema, kuidas oma teoseid bestsellerlikumaks muuta, Künstleri arvates on see arvustajate-kirjastajate-kaupmeeste probleem, kuidas laiemat publikut teost lugema panna.

Kui Peeter Künstler küsib, kuidas panna lugejaid epopöad kätte võtma, siis **Oskar Kruusi** meelest ei viitsigi laisk eesti lugeja iga uut raamatut kätte võttes tegelaste-tegevuskohaga tutvuma asuda, ja nii on mitmejaolistel romaanidel eelis populaarsust võita. Andnud ülevaate eesti kirjanduse tuntumatest sarja-loojatest (muuhulgas O. Luts, A. Kivikas, A. H. Tammsaare, A. Jakobson, A. Hint, J. Kross) nendib ta, et ilmselt sariromani loomise kavatsust autoril esialgu ei olnud. Proloogi pealkiri, kuigi poeetiline, on korduvaks kasutamiseks liiga pikk. „Vist ei olnud jätkamise kavatsus kindel isegi 1987. aastal, sest romaani „Minge üles mägedele“ tiitellehele pole pandud mingit järjekorranumbrit. Kuid menukus on ahvatlenud M. Traati nagu O. Lutsugi aiva edasi kirjutama“ (Kruus, O. 2000: 140).

Kruus leiab, et tänapäevale lähemale jõudes on Traadi kujutatud **piltide rida tihedamaks muutunud**: üks aasta mahub „Mullas“ 268 leheküljele. Tegelikult võiks autor „silmas pidada ka tüütamise ohtu ning mõned ajajärgud vahele jätta. Tammsaare jättis oma epopöas näitamata koguni 1917. aasta revolutsioonid ning Vabadussõja ning ikkagi on teda peetud kõige paremaks eesti rahva saatuse ja iseloomu kujutajaks“ (*Samas*: 140) – on siis olulisem sündmuste kujutamise viisist nende kujutamise või kujutamata jätmise fakt?

Kirjeldades oma ootusi „Mulla“ kohta märgib Kruus, et „[o]otasin, et nüüdsest raamatust kujuneb asunikuromaan, kuid pidin nentima, et Traadi kavatsus on teistsugune“ (*Samas*: 140–141). Ta loodab edaspidi rohkem kuulda ka Märdi ja Varvara kooselust. Mõlemad ootused, nagu peale 12. jao ilmunist teada, on täidetud vaid üksikute lausetena.

Tundub kummaline, et kriitik kutsub Lillit karjaplikaks, kes ta tegelikult ei ole, ning mainib murde kasutamist kritiseerides (peamine etteheide, nagu „Puude“ arvustusegi juured, selle liigeses arhailisuses), et romaanis „Muld“ on „autor teadvustanud endale murdekeele tõrjuvat mõju ning seda vähendanud, pannes külaharitlased kõnelema kirjakeelt“ (*Samas*: 141), kuigi kõik Tsirgusilma kooliõpetajad ja kirjutajad on kasutanud kirjakeelt alates „Võimust“.

Vaapo Vaheri nägemus romaanist „Muld“ on üsna lihtne. See romaan meeldib talle sarja jagudest kõige enam, mõjub kompaktselt ja klaarilt. „Arvan, et Mats Traat on Maalehe lugeja meelisautoreid ja tema sariromaan teos, mille üle pole vaja sõnaohtralt ja häälekalt targutada. Piisab, kui annan napi märguande, et – järjekordne köide on poodi jõudnud!“ (Vaher 2000)

„Loomingu“ proosa-aasta ülevaates kirjutab **Toomas Haug** romaanist „Minge üles ...“ kui **tõenäoliselt ühest viimasest suurteosest**, „mis enam-vähem traditsiooniliselt käsitleb meie uuema ajaloo talupoeglikku järku“ (Haug 2000: 424). Ka Haug kõrvutab Traati Tammsaarega, kuid leiab, et „Minge üles ...“ on rustikaalsete žanripiltide jada, milles autor „ei loo monumentaalseid tegelaskujusid ega saatuslikult kummitamajäävaid sündmusi“ ning küsib, kuidas „saaksime heatahtlikult kaasa aidata kirjaniku missioonile – igavikustada Palanumäe rahva kartulivõttu“ (*Samas*: 425). Üheks võimaluseks pakub Haug haarata kogu romaanisari ühtse kujundi alla, ning **pakub välja Ajaloo Tuule**, mis veeretaks Traadi väikeseid eestlasi ümber Palanumäe ja läbi aja, kuigi autor ise on kandvat ideed käskinud otsida epopöa üldpealkirjast (Palli 1999: 33; Traat 2010: 8).

1.6. VALGE LIND

Ülo Tontsu arvustus „Linnule“ algab kaasaegse eesti kirjanduspildi kokkuvõtmisega, milles näib, et uus ja uutmoodi on õigem, parem, sisukam, ning Mats Traat on väheseid, „kes ei näi niisugust hoiakut märganud olevat või siis lihtsalt usub, et ka vanal, see tähendab realistlikul ja mälulisel kirjandusel“ (Tonts 2001) on veel tähtsust. Nagu varasemaidki jagusid arvustades leiab kriitik, et olulisem ajaloost on selles romaanis **inimene**. Oma olustikuliselt konkreetset, samas eksistentsiaalset teost luues meenutab autor oma järjekindlusega „Pommeri aia“ nimategelast romaani finaalis. „Ei kujutle kuidagi, et nii suurejooneliselt paika pandud eepilise süvavoolamise laadi käigult muuta saaks – muuta tasuks või tohiks. [...] Inimesed on tuttavad, aga tekst ilmutab tihenemise märke, lugejale jääb rohkesti kujutlustuumi ja -rõõmu. Ikka seesama „äärmiselt kontsentreeritud punktiir“ ja muretsemine igavese pärast, nagu Panso kunagi ammu Traadi proosat iseloomustas“ (*Samas*).

„Linnu“ sisu kokku võttes kiidab Tonts Traati kui finaalseistrit, mis selle romaani puhul tõepoolest eriliselt silma hakkab.

Janika Kronberg tutvustab „Lindu“ koos aasta hiljem ilmunud „Harala elulugudega“. Peale uue jao teiste „Minge üles ...“ romaanide konteksti asetamist iseloomustab Kronberg Traati kui üht **kangekaelsemat jutustajat eesti kirjanduses**. „Ta ei pööra mingit tähelepanu postmodernistlikele mängudele ja jätkab maaelu kujutamist 20. sajandi esimese poole kirjanduslikus stiilis“ (Kronberg 2001). Kuigi „Lindu“ võib tema arvates lugeda ka iseseisvalt, on selle häääl suure eepilise sarja kontekstis märksa muljetavaldavam.

Loomingu proosa-aasta ülevaate autor **Vaapo Vaher** mainib vaid, et üks seal „Palanumäe jälle üht-teist toimub, kirjanduslikult jookseb kõik vanas vaimus“ (Vaher 2001: 441).

1.7. HAAMRI ALL

Taas on romaani arvustanud **Ülo Tonts**, kuid selle arvustuse juures kipub kriitik end kordama. Ta kinnitab üle, et Traadi romaane ei ole kõige õigem nimetada ajaloolisteks. „Traat on realist. Tema sarjas kujutatud inimesed elavad ühiskonnas ja ajaloolises ajas nagu me kõik“ (Tonts 2002a).

„Eesti Ekspressis“ kiidab **Mart Juur** Traadi romaani maalähedaseks: „realism ja sügavus sobivad seda suurteost iseloomustavateks märksõnadeks“ (Juur 2002). Ta tunnustab ka autorit, kes pole kaasa läinud kombega oma teoseid iga hinna eest reklaamida ja ise seltskonnakroonikasse pääseda. „Selliseid mehi polegi nii palju, kui võiks arvata“ (*Samas*).

„Loomingus“ vaatab proosa-aasta üle **Jan Kaus**, ning märgib, et „Traadi kirjeldatav sügisene muldnätske raskus on midagi üdini tuttavat, eesti eepilisele proosale iseloomulikku“ (Kaus 2003: 402). Romaanile „Haamri all“ pühendatud lõik ei ole hindav, pigem kirjeldab teose meeleolu.

1.8. NAISED JA POJAD

Selle romaani staatus on teiste „Minge üles ...“ jagude omast erinev. „Naised ja pojad“ ilmus esialgu Loomingu neljas numbris (2006 nr. 2–5), alles 2009. aastal koos „Minge üles ...“ üheksanda ja kümnenda jaoga Ilmamaa väljaande kolmandas köites. Nii pole „Naised ja pojad“ kordagi ilmunud omaette raamatuna. Ometi on see pärjatud Eesti Kultuurkapitali proosa aastapreemiaga (Peezel 2007). Nii on ta saanud küll meedias rohkem tähelepanu teistest „Minge üles ...“ jagudest, kuid tema kohta pole ühtki arvustust, ainult hulgaliselt sõnavõtte ja tunnustavaid lõike kaasaegse kirjanduse ülevaadetes. Teine põhjust, mis just selle romaani tähelepanu keskmesse tõstsid, oli ilmselt kirjaniku 70. sünnipäev sama aasta novembris.

Rutt Hinrikus toob välja veel kaks võimalikku põhjendust „Naiste ja poegade“ ning samal aastal ilmunud novellikogu „Sarviku armastus“ esilekerkimisel: „Kuna mitmed Traadi väljapaistvad romaanid ei ole viimastel aastatel piisavalt tunnustust leidnud, võib arvata, et praeguse kiituste sajuga püütakse varasemat kõrvalejätmist heastada, kuid see võib olla ka märk tagasipöördumisest kindlamate väärtuste juurde, mis on alati olnud olulisel kohal Traadi loomingus“ (Hinrikus 2007: 43).

Esimese arvustuse „Naistele ja poegadele“ annab **Jan Kaus**, seegi on seotud Traadi 70. sünnipäeva tähistamisega. Kriitik kinnitab, et epopöa 11. jagu on võimalik lugeda ka iseseisva romaanina. Kaus näeb „Naistes ja poegades“ **viit plaani**: rahvuslikku, ajaloolist, psühholoogilist, sotsiaalset ja filosoofilis-sümboolset. Ta tajub, et romaan „räägib haaravalt ja haavavalt mitte vaid elust ja surmast [---], vaid ka sellest, kust tulevad need, kes end eestlasteks kutsuvad, mis on neis muutunud, mis mitte“ (Kaus 2006).

„Loomingu“ aastaülevaates kirjeldab **Mihkel Mutt** „Naisi ja poegi“ kui **klassikalist romaani**, mille poole on hea pöörduda kirjandusmaailmas, kus kõik on subjektiivne ja relativistlik, kus igale teosele leiab haipija. Klassikalise all peab ta silmas, et kirjanduslik „mina“, kuigi eetilise ja kunstilise kreedo kandjana pidevalt kohal, pole pealetükkiv. „Tegelased on plastiliselt ja mitmekülgsest kujutatud ning avanevad süžee käigus üha uuest küljest. Probleemid on ühtaegu maised ja üleaeagsed. Keel on ilus ja rikas,

aga mitte ilutsev, murret on ka, aga nii, et ka lihtnimene sellest aru saab. Lisaks veel muidugi n.-ö. teine plaan: romaan haakub eesti elu põliste probleemidega ja haardub neid varem käsitletud kirjanduslikku traditsiooni“ (Mutt 2007: 432), mille kaudu jõutakse üldinimlikku eksistentsiaalsesse probleemistikku. Selle tsitaadiga võiks „Minge üles ...“ romaanid siinkirjutaja arvates kokku võtta.

Kõigile neile, kes küsivad, kas sellist kirjandust on tarvis, soovitab Mutt mõelda, kas Euroopa suured muuseumid saavad asendada KUMU eesti kunstiajaloo püsiekspositsiooni, ning vastab, et ei saa, „Traat mõtestab meie juuri, temas kõneleb meie vere hää“ (*Samas*: 432).

1.9. MINGE ÜLES MÄGEDELE 1–3

2008. aastal ilmus Ilmamaa kirjastuse juures „Minge üles ...“ koondväljaande esimene köide, 2009. järgnesid teine ja kolmas. Kuigi jõgiromaan viimane osa ei olnud veel ilmunud, võeti koos proloogiga kokku kolmekümne aasta kestel avaldatud romaanid – nii need, mis juba raamatuna ilmunud kui ka „Loomingu“ neljas numbris avaldatud „Naised ja pojad“. Nende väljaannete puhul ilmunud arvustusi siinkohal iseloomustangi.

Rein Veidemann tuletab meelde, et autor ise peab seda teost avatud romaaniks, eeskujuks jõgiromaan mõiste, kus erinevate tegelaste nägemuse ja mõttemaailma edasi andmise abil luuakse panoraam tegevuse ajast ja ruumist. „Puude“ ja ülejäänud jagude vahele jooni vedades toob ta esile veel ühe huvitava mõtte: juba proloogis on „otsekui seemnes varjul **kõik kolm** Traadi poolt edaspidi **kasutatud ajavormi: ajalooline** (olustikuline), **mütoloogiline** ja **eksistentsiaalne** aeg“. Kuigi peale proloogi ilmutist domineerib „**pühholoogilis-realistlik** elukujutus, põimib jutustaja vaatepunkti aeg-ajalt **mütopoeetilisi** kujundeid ja **eksistentsiaalse** teadvuse tähiseid“ (Veidemann 2008; siinkirjutaja rõhutusega).

Mäe (mäkke tõusu) kujundis näeb Veidemann ennekõike tõe otsingut (paralleel Tammsaarega) ning lakkamatut armastusejanu.

Holger Kaints juhatab „Minge üles ...“ kolme köite ülevaate sisse nentides, et tegu on „traditsioonilise eluviisi õitsengu lõppfaasi ning selle pika vinduva hääbumise ja ühtlasi krampliku eluspüsimise“ (Kaints 2010a: 8) looga. „Minge üles ...“ koondväljaannet peab Kaints igati vajalikuks, sest eraldi ilmunud köited kippusid kirjanduspildis hajuma.

Huvitav on arvustaja võrdlus „Puude“ ja ülejäänud „Minge üles ...“ romaanide vahel: ta nimetab seda **miniatuurmaaliks žanripannoo** kõrval ja leiab, et oma tänase mahukuseni on „Minge üles ...“ kasvanud. „Olen päris kindel, et nii ulatuslikuna, nagu see praegu meie ees on, polnud teos plaanitsetud. Juba see aeg, millal kirjanik romaani alustas, ei oleks tal lubanud kõigest, mis pärast 1917. aastat sündinud, omatahtsi kirjutada“ (*Samas*: 8).

Traadi **stiili muutumist** analüüsides leiab Kaints, et autor on muutunud märgatavalt **lakoonilisemaks**. „Ehkki laias laastus tundub, et tegemist on peamiselt kirjaniku enda kirjutamismaneeri aeglase teisenemisega rohkem kui kahekümne aasta jooksul, ei välista stiilimuutus ka teatavat tahtlikkust, võttes arvesse, et ka aeg, milles „Minge üles ...“ tegelased elavad ja mõtlevad, on teose lehekülgedel edasi läinud“ (*Samas*: 8).

Kaints näeb teistest kriitikutest selgemini „Minge üles ...“ epopöad kui ühe ajajärgu lõpu lugu. Traadil on õnnestunud kujutada kiireid muutusi, mis eesti talupoja ümber ühe inimpõlve vältel toimusid. Kriitik tuletab meelde, et talukeskne elukorraldus hakkab Eestis läbi saama ning näeb „Minge üles ...“ lõpuköites just elukeskme linna nihkumise võimalusi.

Traadi lemmikteemadest tõstab Kaints esile **nõrga närvisüsteemiga inimese** loo, tuues näideteks Hinnu ja Valteri. Teisalt toob Kaints välja autori üha kasvava **pessimismi**. Kuldsed, stabiilsed ajad jäävad enne 1905. aasta revolutsiooni. Ühe teema variatsioonina toob ta esile tulekahju romaanis „Haamri all“ ja sulasega juhtunud õnnetuse „Tantsus aurukatla ümber“ – „mis „Tantsus ...“ on õnnetu juhus, astub nüüd esile fataalsusena, paratamatu hääbumise ühe lülina“ (*Samas*: 9). Sellise pessimismi üheks põhjuseks peab Kaints ka senise traditsioonilise põllumajanduskeskse elu hääbumist, mida võib nimetada paratamatuks.

1.10. ÕELATE LAMP, MINGE ÜLES MÄGEDELE 4

„Lambi“ kui „Minge üles ...“ lõpetava romaani kohta käivad kriitilised käsitlused võtavad tihti kokku kogu Palanumäe loo. Epopöad hakatakse nimetama Mats Traadi elutööks, mida toetavad ka autasud, mida autorile peale romaani ilmumist on antud: 2010. aasta detsembris Rahvusmõtte auhinna, 2011. aastal Jaani Krossi nimelise kirjandusauhinna ja Vilde kirjandusauhind. Mats Traat oli ka üks Eesti Kultuurkapitali aastapreemia laureaate, mis omistati talle just „Minge üles ...“ lõpetamise puhul.

Rein Veidemann märgib oma arvustuses, et tõenäoliselt saab sellest aastast Traadi aasta – peale „Lambi“ ilmus ka luulekogu „Tule rüütamine“. „Lambil“ on Veidemanni arvates **kaks tähendust**: „Esiteks on see **kirjanduslik mälestusmärk** eesti vabanenud talupojale ja talupojaühiskonnale [---]. Teiseks on see aga ühe Lõuna-Eesti talu, Palanumäe inimeste, suguvõsa ja kogukonna kaudu **kogu eesti talupidamise ajaloo ilukirjanduslik jäädvustamine**“ (Veidemann 2010, siinkirjutaja rõhutus).

Mägi saab **sümboliks** – ja mäe tippu tõusmine aja ja olude kiuste peaks olema iga inimese püüdluseks. Ometi leiab Veidemann, et „juba esimese jao esimene lause „Kogu mäest ei käinud kellegi jõud üle“ laseb aimata fataalset ettemääratust. Liiga lühike on selleks inimelu, et vaevaga saavutatust kinni hoida. Ja kui järgmised põlvkonnad sellest ei hooli või kui neid tabavad uued hädad, siis on allakäik vältimatu“ (Veidemann 2010). Tuues paralleele Palanumäe loo ja Sisyphe müüdi vahel leiab Veidemann, et kuigi Traat jälgib suure kaasaegsusega ühe maailma hääbumist, on ometi lootus, et kord on kiviveeretajal võimalik puhata ja olla uhke oma mäe üle: „Palanumäe suhestamises igavikuga, inimestele kaasatundmises ja viimse lootusesädeme hoidmises avaldubki Mats Traadi eepiline valgus. Igavikulisest varjutatud valgus“ (*Samas*), lõpetab Veidemann oma arvustuse.

Ülo Tonts tuletab põgusalt meelde senise „Minge üles ...“ ilmumisloo ning nendib, et koos „Lambiga“ on otsas „Minge üles ...“ tervenisti. „Sellel lõpunijõudmisel on teinegi, fataalsem ja nukram tähendus. Midagi olulist on paraku lõpuni jõudnud ka eesti rahva ajaloos“ (Tonts 2010) – jõutud on teoorjusest Teise maailmasõja järgsete sündmusteni, mil eesti taluelu kokku varises.

Tonts leiab, et seegi kord on Traadi uus romaan eelnevatest omajagu teistmoodi. Kuigi varasemaidki jagusid võib pidada ajaloolisteks romaanideks, siis siin tuletab **ajalugu** end lausa **pealetükkivalt meelde**. Kuigi inimeste elu kujutamise filosoofiline ja eksistentsiaalne külg on endiselt olulised, näib, et „eelnevast tähtsam on seekord olnud konkreetse elulises aines kinni olemine“ (*Samas*). Tumedast üldpildist ja halbadest inimsuhetest tõuseb helgemana esile vaid Hinnu lugu.

Kokkuvõtvalt nendib Tonts, et kuigi elu Palanumäel jätkub, näib romaani pealkirjas püstitatud eesmärk – jõuda märke – saavutamata jäävat.

Holger Kaints toob välja „Lambi“ mahukuse ja **iseseisvuse** võrreldes eelnevate osadega. Kaints leiab, et „Minge üles ...“ 12. jagu võiks pidada ka **Hinnu romaaniks** – sellega on võimalik tuua uusi **paralleele** jõgiromaani **proloogiga**: „Kahtlemata vihjab see elu jätkumisele, kordumisele ühtaegu uuel tasandil, aga samas ka igipõliselt endiseks jäämisele“ (Kaints 2010b: 9), ning tuletab meelde, et maailmakirjanduses on terveid suguvõsasid haaravaid romaanitsükleid, mis nimesamasuse sümboolikale üles ehitatud.

Kuigi Palanumäe tegelased ei ole kunagi ajaloosündmuste keskpunktis, annab talu ümbrus autorile hea võimaluse näidata sündmuste arengut lihtinimeste seisukohas. „Lamp“ meenutab mõneti „Harala elulugusid“. „Epitaafide puhul on läbiv fataalsus iseendastmõistetav, ent paljuski samamoodi ettemääratuna tundub ka palanumäelaste ja teiste raamatu tegelaste elukäik“ (*Samas*) – oma sünnikohast ja ajast välja astuda ei saa.

Kurjust, alatust ja kättemaksuhimu on selles romaanis enam kui eelnevates – Kaints leiab, et üldiselt ongi autor iga järgneva „Minge üles ...“ romaaniga muutunud pessimistlikumaks – Hiiobiga paralleelide toomine on üsna mõistetav.

Edasi küsib Kaints: millest suured majanduslikud kitsikused Palanumäel, miks laste soov isatalust lahkuda? Ning pakub välja pereliikmete liigse egoismi ja omavahelised tülitsemised – samas on majanduslikuks eduks egoismi ja jultumust vaja. Teisal leiab ta: „kõiki neid Hiiobi kannatusi ühe talupere kukile ladudes tahab autor näidata omaaegsesse talumajapidamisse kui sellisesse kätketud elujõudu – ka säärase hädade kiuste hoiti nina kuidagimoodi vee peal“ (*Samas*).

„Loomingu“ proosa-aasta ülevaate kirjutanud **Holger Kaint** leiab, et epopöa viimase jao ilmumist võib pidada 2010. aasta suurimaks proosasündmuseks. Palanumäe talu allakäik tundub paratamatu, ning selle kirjeldamisega on Traadil õnnestunud luua „viimas(t)e aastakümne(te) eesti kirjanduse jõulisemaid kujundeid“ (Kaints 2011: 402).

* * *

Ligemale kolmekümne aasta jooksul ilmunud romaanide ja arvustuste juures on paratamatu, et vahel kiputakse end kordama ja uut romaani iseloomustades viidatakse ka varem ilmunule. Samas suureneb iga uue jao puhul üldistuste tegemine, mis laienevad ka varem ilmunud osadele. Võib ju Jan Kausi viit romaaniplaani laiendada „Minge üles ...“ üheteistkümnenda jao iseloomustamise juurest kõigile teistelegi (vt. Kaus 2006).

Kui rääkida arvustuste avaldamise poolest, siis enim arvustusi on ilmunud „Postimehes“, kusjuures kuuest kolm on Ülo Tontsu ja kaks Rein Veidemanni kirjutatud. Kolm arvustust on ilmunud „Sirbis (ja vasaras)“ ja, kui aastaülevaated välja jätta, „Loomingus“, kahega on esindatud „Maaleht“ ja ELM.

Võib öelda, et kriitikuist kõige **järjepidevam** on olnud **Ülo Tonts**. Ta on „Minge üles ...“ romaane arvustanud alates „MÜ 1987“ ilmumisest. Vahele on jäänud „Puude“ ning „Naiste ja poegade“ arvustamine, kuid 2006. aastast pärineb tema kirjutis, mis on tervenisti pühendatud Palanumäe-romaanidele (vt. Tonts 2006). Tundub, et Tonts on enim süvenenud Traadi kirjanikunatuuri. Ta on „Minge üles ...“ jagusid alati pidanud suurepäraseks realistliku romaani näideteks, jättes enamasti tagaplaanile selle tõlgendamise ajaloolise romaanina, samas kunagi eitamata Traadi kujutatavasse aega sisseelamise võimet. Peale Ülo Tontsu (seitse arvustust) ei saa esile tõsta ühtki kriitikut, kes oleks kirjutanud üle kahe arvutuse. Kui taas kõrvale jätta „Loomingu“ aastaülevaated, siis on nendeks Hoger Kaints, Oskar Kruus ning Rein Veidemann.

„Minge üles ...“ jagudest on enim arvustusi kirjutatud „Puude“ ja „Mulla“ kohta (5 arvustust), nendele järgnevad „Peremees“ ja „Lamp“ kolmega.

Suurem osa kriitikuid rõhutab võimalust lugeda romaane ka rippumatute teostena, kuid nõustub, et jõgiroomaani sees mõjuvad nad terviklikumalt. Sellest võib järeldada, et üksikute romaanide taga nähakse suuremat plaani, mida autor on aastakümneid teostanud.

Kõik sellega ei nõustu, kuid siinkirjutaja leiab siiski, et see nii on: ka Traat ise on seda kinnitanud (vt. Traat 2010: 8). Üksikud jaod võtsid kuju kirjutamise käigus, ka maht kasvas kindlasti alles tööd tehes, kuid juhtmõtted ning suund (elus edasi püüdmine, läbi õitsengu langusesse jõudmine, üksikisiku elu ajaloo taustale asetamine ja tema silmade läbi selle nähtavaks muutmine) olid paigas.

Jagude iseseisvalt lugemist soodustab tõenäoliselt ka tõsiasi, et neli romaani – „Peremees“, „Muld“, „Lind“ ning „Haamri all“ – ilmusid eraldi väljaannetena

Arvustuste sisulist kokkuvõtet tehes tundub, et kui „Puid“ analüüsiti lähemalt, siis hinnang Mats Traadi loomingule 1990. aastatel tulenes tihti hetkel **üldlevinud kirjanduslikest suundumustest**. Kas pidada **realistlike romaanide** kirjutamist autori võimetuseks postmodernistlike proosamängudega kaasa minna, või teda kui oma stiilile kindlaks jääjat selle eest kiita? Kuigi 90ndatel jättis „Minge üles ...“ uue kõite ilmumine kriitikud ükskõikseks (pealiskaudselt lugemisest tulnud eksimused tegelaste nimedega, faktevõtted romaani sisu kohta; uus jagu kui järjekordne romaan Traadile omases stiilis), siis ei ole ükski kriitik Traadi teoseid laitnud. Vaikselt toimus aga muutus, kus „**traadilik**“, mille taga peitub põllumajandusteemadel kirjutamine ja isiklikule stiilile kindlaksjäämine, muutus vanamoodsusest **traditsioonilisuseks**. Jan Kaus märgib, et enne „Naiste ja poegade“ lugemist ei osanud ta vastata küsimusele, kust leida teost, mis „räägiks siinsest ajaloost, oleks lineaarne ja realistlik, st hõlpsasti jälgitav; teost, mis oleks vaimukalt kirjutatud ning kus poleks üleliia roppe väljendeid“ (Kaus 2006) – „Minge üles ...“ epopöas võib selle aga leida.

Arvamused „Minge üles ...“ **haakuvusest kaasajaga** lahknevad. Siinkirjutajale tundub, et kaasajaga seostamise võimalused tulenevad pigem sellest, kas arvustaja on lugenud romaanide olustikulist (mispuhul paralleelide toomine on tõesti keerulisem) või inimlikku ja filosoofilist plaani.

Kriitikud on märganud autori stiili muutumist **tihedamaks** ja **lakoonilisemaks**, ka pessimistlikumaks. See, nagu järgmises peatükis kirjeldan, võib tuleneda ka ajast, mille suunas romaanid liiguvad – mütoloogilisest „Puude“ ajast üha konkreetsemasse „Lambi“ aega. Kui enamasti on „Minge üles ...“ jõgiromaani loetud kui maaeluainelist teost, kus autor muudab ühe perekonna loo abil nähtavaks ajaloo, siis peale „Lambi“ ilmumist see tõlgendus teisesenes: nii Tonts, Veidemann kui Kaints toonitavad, et „Minge üles ...“ epopöa

on **ühe ajastu lõpu lugu**. Kolmekümne aasta vältel kirjutatud jõgiromaani viimase osa ilmumisega jõuti aega, mil talu-, laiemalt maaelukeskne ühiskonnakord lähenes lõpule, nagu ka Hendiku, jõgiromaani keskse tegelase elu.

Üldiselt on kõigi „Minge üles ...“ romaanide puhul tunnustatud Mats Traadi kujutatavasse aega sisse elamise võimet. Traat on isegi märkinud, et meie arusaam ajaloost on paratamatult ettekujutuslik, võimalikke rakursse on mitmeid ning palju on „sellist, millest ei ole räägitud ja millest ei saagi rääkida, sest ajalugu nõuab oma ajajärgu tundmist, aga ega me tunnegi ühtegi ajajärku nii palju, et suudaksime sinna lõplikult sisse elada. Selleks peaks meil olema ajamasin, ja ei tea, kui täpne seegi saaks olla“ (Traat 2007b), kuid tänu erineval sotsiaalsel positsioonil viibivatele tegelastele sõnaõiguse andmisele, häälte polüfoonia loomisele, muutub jõgiromaani tegevusaja kujutamine mõjuvaks.

Siit liigungi ajakujutuse juurde „Minge üles ...“ romaanides.

2. AJAKUJUTUS EPOPÖAS „MINGE ÜLES MÄGEDELE“

Kauge aja taha jäävad sündmused võivad olla hägused. Nende paremaks nägemiseks on vaja kasutada kujutlusvõimet, et kirjeldada seda, mis **oli** ja **võis olla**. Kas praegu elavate inimeste pilk minevikusündmusi vaadates on selgem? Võib-olla vaadates tagasi üldistele arengutele, kuid vaevalt ulatuvad nad nägema kõiki põhjuseid, mõtteid ja tundeid, mis sajandi eest elanud inimest valdasid. Traat ise on märkinud, et „möödunud ajad [elavad] meie ajas ja meis endis edasi, neid on ainult vaja tähele panna ja puhastada taagast. [---] Kirjanikul peab ajatunnetus olema terav, see peab lihtsalt temas olema. Iga õppimine ja uurimine ei aita, paljusid asju peab kirjanik tajuma vaistlikult.“ (Traat 1980: 92)

Hilve Rebane on kirjutanud Mats Traadi ajapoeetikast ülevaate 1986. aastal. Lugesdes „Minge üles ...“ romaane võib öelda, et ajakäsitus on Traadi loomingus põhimõtteliselt samaks jäänud. Ükski inimene ei seisa väljaspool aega, milles elab. „Inimelu kulgeb sotsiaalses ajas ja inimese isiklik saatus oleneb suuresti historistlikust ajast, **inimene on ajaloo nagu sotsiaalse kaasajagi poolt determineeritud**“ (Rebane 1986: 648–649, siinkirjutaja rõhutus). Ka siis, kui ta elab kõrvalises maakohas, üksikus talus, ei lähe ajalooline aeg temast puutumatult mööda. Romaani „Tants aurukatla ümber“ juures kirjeldab Rebane seda nii: „Maailmaaeg tuleb koju kätte koos ajalehega [---], aga ka aja käskude ja keeldudena, mida toovad ametimehed. Taluelu suletus on loonud illusiooni, et maailm on püsikindel, aeg voolab omasoodu [---]. Talu sisemist aega mõõdavad peremeeste vahetused põlvkondade kaupa, puud, kivid ja hooned seostuvad inimeste ja loomade saatusega, neist kujuneb talu enese ajalugu. Talutööde, talusisese rütmi määrab looduse tsükkel“ (Rebane 1986: 657). Sarnast meetodit on kasutatud ka „Minge üles ...“ romaanides.

Pärt Lias on Traadi kui jutustaja loomingust kirjutades maininud, et kuigi Traadi lugudes kumavad vastu „aeg ja inimesed, kaasaeg, lähem või kaugem minevik“ (Lias 1996: 728), ei tasu hakata otsima kaugemate või lähemate aegade põhjalikku läbilõiget. Aimamisi on see olemas, ajastu meeleolu on tabatud ehedalt, kuid „Mats Traat kui jutustaja on meelega kõik selle, mis puhtakujuliselt sotsioloogiline või ajaloo valda kuulub, nii-öelda lava taha“ (Lias 1996: 728) jätnud – tema ajalookirjeldus tugineb pigem sisendamisele.

Veel märgib Lias, et Traadi loomingu üks sõnum on lõpetamatus – seda näitavad Traadi romaanide lõpulaused. „Lahendus jääb olemata. Kuidas seda sõnumit mõista? Jutustamise lõpetamatus *à la* Mats Traat on omapärane tihendus, võti, kokkuvõte“ (Lias 1996: 730). Siinkirjutaja usub, et sõnum ei ole mitte **lõpetamatuses**, vaid **kestmises**. Traat on ka jõgiromaanis „Minge üles ...“ kirjutanud palju lõppemisest, hävingust, surmast. Aga isegi kui põleb kodutalu, surevad armastatud lapsed, vanemad ja naised või tuleb lõpp ühele riigikorrale, läheb elu edasi, sest (aja)lugu ei peatu kui ta ka ühe või teise tegelase suurest mängust kõrvaldab, ning Traat kui jutustaja teab seda.

„Minge üles ...“ ajakujutamise juurde asudes ei saa mööda **Rein Veidemanni** ja **Jaanus Vaiksoo** artiklitest.

Jaanus Vaiksoo võtab „Minge üles ...“ kokku järgmiselt: „Traat elustab muuhulgas lõhnade abil lugeja jaoks ajalugu“ (Vaiksoo 2012: 346). Lõhnad aitavad inimestel meenutada möödunud sündmusi. Kuidas aga lõhnab kaugem minevik, jääb paljus igapäevase kujutlusvõime küsimuseks. Vaiksoo on leidnud igas „Minge üles ...“ jaos midagi, mis iseloomustab tegevuse aega. See algab Hinnu jaoks peksupingi lehaga, jõuab läbi Mai Palanumäele tulnud uute lõhnade, nagu kohv ja lambiõli, närbuvate õite ja kibeda tulekahju haisuni.

Rein Veidemann on jõgiromaanist „Minge üles ...“ välja toodud kolm ajavormi: ajalooline, mütoloogiline ja eksistentsiaalne (Veidemann 2008). Siinkirjutaja tooks välja veidi teistsuguse liigituse: Palanumäe romaanides on kokku põimitud **lineaarne isiklik** ja **ajalooline aeg**, nende üle on aga **mütoloogiline** ja alati korduv **tsükliline aeg** oma aastaegade ja põllutööde vaheldumise rütmiga. Põld tuleb maha teha igal kevadel, ja viljalõikuse aega ei saa ise valida. Talu surub end oma kohustustega peale ka siis, kui senine maailmakord on kõikuma löödud. Maa ja talu küljes kinni olev inimene teab seda.

Nagu „Minge üles ...“, annab ka „Tants aurukatla ümber“ panoraami ajas (1914–1957 [EKL: 572]), kuid see on märgatavalt kompaktsem ja kindlamalt aurukatla kui kujundi ümber põimitud. Ka autoripositsioon on tugevamini tunda – jutustaja annab teada, mida tulevik tema tegelastele toob: vana Eesnerit, Mats ja Jüri Aniluike ei näe me enam kunagi, aga „pidage mees kuueaastast poisikest, vaese inimese last, keda huvitavad rebase- ja mägraurud. Tuleb aeg, kus teda hakkavad huvitama inimeste eluasemed. Ta püüab sealt vanu harjumusi välja suitsetada ja pookida uut elu, nagu oskab. Igatahes tolle poisinaaskliga tuleb veel tegemist. Kui ta on juba sihvakaks meheks sirgunud ja ei hoia suus enam näppu, vaid plotskit“ (Traat 1975: 41–42).

Sellist prohvetlikku teadmist, õigust kommenteerida ja selgitada asju tuleviku vaatevinklist, kasutab „Minge üles ...“ jutustaja harva. Pigem laseb ta rääkida piltidel, ise nende tagant välja astumata. Ta annab panoraami, mis peab rääkima iseenda eest. Lugejail lastakse meelde tuletada, mida tähendavad viited pildi juures, ning kuulata oma nüüdhetkes elavate tegelaste sõnu, arutlust oma ajas nende jaoks oluliste sündmuste üle. Milline võis olla info, mis tegelasteni nende kaasaja sündmuste kohta jõudis? Kuidas nad seda vastu võtsid, kuidas end oma aja surve alla tundsid, puutugu nende ellu usuvahetus, venestus, sõjasõnumid või vabadusega tulnud kergendus ja probleemid.

Üldiselt kulgeb aeg epopöas lineaarselt. On küll mälestuste abil põikeid minevikku (analepsis), vahel ka autoripoolseid tulevikuviipeid (prolepsis), kuid üldiselt liigub autor suuremate või väiksemate vahelejätetega tuleviku suunas (vt. **LISA 2**). Autor-jutustaja laseb ajal voolata läbi paljude tegelaste pilkude. Neist igaühe pilgul on oma avarus vastavalt tegelase vanusele ja haritusele. Peamine nägija on „Puudes ...“ Hind Raudsepp, ülejäänud jagudes Hendrik Susi, „Lambis“ aga Lembit ja Hendriku vananedes tema noorim poeg (Suside perekond vt. **LISA 3**). Ka ülejäänud „Minge üles ...“ jagudes annab Hendrik selle positsiooni aegajalt teistele tegelastele: Kotterile, Potitare Peetritele, Tedrele, Aalepale ja Helmile, kuid Palanumäe peremees on see, kelle juurde tagasi pöördutakse.

Jutustajapositsiooni lai kaader, mis hõlmab aega ja ruumi üldisemalt, lähivõtte, mis laseb näha vaid ühe tegelase mõtteid ja tundeid, laiendades tahke, millelt üht või teist probleemi kujutatavas ajas kaeda, probleeme fookusesse võtta või neil hajuda lasta: kõik need kokku kombineeritult annavad tõepoolest eepilise jõe, milleks Veidemann Traadi Palanumäe romaane nimetanud on (Veidemann 2008).

Liikumine vaatepunktide vahel, ajas ning ruumis algab lüüriliselt aastal 1846, lõpunoodid, mis antakse 1946. aastal, on märksa süngemad. Alustada tuleb aga „Puude“ varakevadisest päevast raiesmikul.

2.1. AJA KIRJELDAMINE „PUUDES“

Proloogi tegevustik algab varakevadel 1846 – „oli kuulda inimsalkadest, kes sõelusid mõisate ja vastloodud õigeusukoguduste vahet, [...] leivakotis rabandleib tuhande kaheksasaja neljakümne viienda aasta viletsast lõikusest” („MÜ 1“: 117). Aastaarvust olulisem on kuulutus: „Nii hullu aega kui praegu pole eales olnud; vana aeg oli ikka parem, rootsi aeg kuuldavasti veelgi etem“ („MÜ 1“: 87–88). „Puude“ aeg ja inimesed näivad kurjad, julmad ja metsikud („MÜ 1“: 15), vastandudes Hinnu hellemale tundeilmale („MÜ 1“: 123) ja mõtetele, mis küündivad tagasi, esivanemate aja poole vaadates minevikust lohutust otsima.

Kevadtalvest suve lõppu, metsatöödest rukkilõikuse aega – selline on „Puude“ ajaline raamistik. Sellisena võib iseloomustada ka Hinnu arengut romaanis – poisikesest, kelle süda on külmunud („MÜ 1“: 161), nooreks meheks („Vitsaraag oli tunnistatud puuks“ [„MÜ 1“: 163]), kelle saatust lugejate jaoks enne oma aega läbi lõigatakse.

Proloog algab **tulevikukuulutusega**: „Et see võis nii minna, seda ei aimanud keegi. Kust nad võisidki teadust saada, kui unes ega ilmsi polnud ühtegi märki antud, või kui, siis oli see neist mööda libisenud“ („MÜ 1“: 11). Sellele on kõrvale seatud Hinnu maailmanägemus: ühest küljest kuuleb ta puude ja aja kohinat oma kõrvus („MÜ 1“: 22), tajub esivanemate varje oma seljataga („MÜ 1“: 73), hoiab aus ohvriaeda („MÜ 1“: 76) ning tunneb kurvastust selle üle, et Palanumäel on kõik nii uus („MÜ 1“: 23); teisalt mõtleb ta tulevikust, mis tähendab lihtsamat elu kas sulasena või võimalust reisida soojale maale („MÜ 1“: 64). See kõrvutus – hoiatav tulevikukuulutus ja Hinnu minevikuihalus koos ebareaalse tulevikulootusega – paneb paika kogu romaani meeleolu.

Peale järjekordset tulekahju, mis Palanumäel talu sideme minevikuga katkestab („mälestused ulatusid kõige selgemini ainult eelmise tulekahjuni, kus minevik katkes kui pehkinud köis. Igast uuest rehetarest algas uus ajajärk“ [„MÜ 1“: 23]), saavad Hinnule saatuslikuks Pakk-rätsepa sõnadest ja alkoholist innustust saanud ulmad priiusest Rootsi

võimu all („MÜ 1“: 146–152; 166). Paratamatult meenub romaani esimene lause, mis ei näi viitavat ainult hobuse surmale, vaid ka Hinnu saatusele, ettemääratusele, mis teda saadab (vt. Langemets 1982). Peremees ei saa elada minevikus. Ta peab mõtlema tulevikule ilma ebarealistlike unistusteta. Peab planeerima külvi ja kündi, tegema hetkel vajalikku tööd, sest selleta ei suuda ta ka talu pidada, seda praegusest hetkest tulevikku edasi viia.

Nagu romaani alguses, nii võtavad Hind ja Jaak ka „Puude“ lõpus kõrvuti istudes einet („MÜ 1“: 11, 169). Kas aeg oleks Hinnu tõesti nii tuimaks vorminud, nagu ennustatakse („MÜ 1“: 163), ei või teada. Teada on vaid, et aeg liigub edasi nelikümmend aastat, kurjast, julmast ja metsikust märgatavalt lootusrikkamasse, nagu seda kujutatakse „Võimus“.

2.2. UUS JA VANA AEG

Jutustaja pilk liigub „Võimu“ alguses üle aja ja ruumi: kirjeldatakse, kui hõlmamatult suur on mägi, lisandub napp kirjeldus esialgu veel nimetust talust mäeveerul ning Kotteri ohvriaia – selle paganliku aja igandi – hävitamisest peremeheks saades („MÜ 1“: 173–174). Vallakirjutaja ja kooliõpetaja annavad oma vestluse abil ülevaate ajast, kuhu „Minge üles ...“ tegevus on jõudnud – Teder optimistliku, Zirk õige pessimistliku värvinguga. Nad arutavad ärkamisaja arengute üle, on aadete aeg, kuigi leidub ohu märke – Aleksandri koolist pole enam midagi head kuulda, Jakobson on surnud, kuid Koidula ja Hurt elavad veel, kuigi mitte kodumaal („MÜ 1“: 176–180).

Hüpe proloogi ja esimese jao vahel on nelikümmend aastat – see on pikem kui ühegi teise jao vahele jääv aeg. Erinevalt „Puudest“, kus kindla aastaarvuni jõudmiseks peab ootama 117 lehekülge, antakse see kohe „Võimu“ alguses, kui kirjeldatakse Palanumäele sõitvat noorpaari: „Laulatus toimus usupuhastuspühal 1885. Palanumäe Hendrik oli pruudist kolm aastat noorem“ („MÜ 1“: 174). Sellega pannakse paika aasta ja ka kuupäev – usupuhastuspüha tähistatakse 31. (vkj 19.) oktoobril. Peagi järgneb teade Mai sünnipäevast – mehest kolm aastat vanem naine sai kahekümne kolme aastaseks („MÜ 1“: 215), seega kinnistub ka Hendriku vanus, kuigi seda pole otseselt mainitud.

Ka „Puude“ ajale vaadatakse tagasi – Moorits ja Ell on tunnistuseks järjepidevusest proloogi ja esimese jao vahel („MÜ 1“: 273–274; 294; 300). Ometi on aeg teinud oma töö, ja Mooritsat vaadates seisavad Kotteri silme ees ühtaegu noor sirge mees ja kookus vanamees („MÜ 1“: 187) – Palanumäe sulane on vajunud ajasavvi („MÜ 1“: 279).

„Võimus“ on ajaloolisest ajast olulisem **vana ja uus aeg**, mille esindajaiks on Ebo ja Mai, vana ja uus perenaine. Koos Maiga tulevad Palanumäele kohvijoomise komme, korralik säng ja padjad, mis ennenägematud asjad Ebo meelest verivaeses talus. Suurima konflikti ämma ja minia vahel tekitab aga õlilamp, mille Palanumäele jäämisega Ebo kuidagi leppida ei või („MÜ 1“: 189–192). Mai on see, kelle nõudmisel hakatakse tõsisemalt kaevukaevamisest rääkima, et uus aeg ja üldine edenemine lõpuks ka Palanumäe tallu jõuaks („MÜ 1“: 242).

Ka Kotteri ja Hendriku pilk asjadele on erisugune – enamasti tuleneb see poja liigsest kärsitusest ja poisikeselikust hoolimatusest, olgu siis suhtumises Mooritsa vanadusjõuetusse („MÜ 1“: 261) või taasloodud ohvriaeda, mida Mai palju aupaklikumas valguses näeb („MÜ 1“: 270). See tormakus ei ole midagi, mida aeg ei ravi – juba „Vallas“ on noor peremees tasakaalukam, võttes tõsiselt nii talutööd kui (abi)vallavanema ülesandeid.

„Võimu“ aeg on lootuste ja parema tuleviku aeg – kuigi Zirk ja Teder arutavad pulmarongis ärkamisaja arengute üle, on see siiski vaid eelmäng esimese jao tegelikule teemale – isiklikuma aja kujutamisele. Esimesed poolteist aastat noorpaari elus, uue ja vana maailmavaate põkkumine, Mai soov valitsuskord vanalt perenaiselt üle võtta. Teisalt nihked Kotteri maailmapildis: maajumala aktsepteerimine ohvriaia taastamisega („MÜ 1“: 268–269), sellega ajaratta tagasipööramine. Uus ja vana aeg puutuvad kokku, muudavad oma jõujooni, panevad paika piiritähised tulevikuks.

Nii „Valla“ kui „Pilkaja“ aeg on **umbsem**. Ka tegevustik ei alga mitte lennuka viipega üle mäe ja talu, vaid elumaja akendega, millele lõpuks hinged ja haagid pandi („MÜ 1“: 323). Kooliõpetaja Teder loeb kõrgelennulise kõne asemel luuletusi, kuigi ta saab väga hästi aru, et teised ristimislauas istujad tema loomingut õieti ei mõista, ja ega ta isegi sellega rahul ole. Pettumine endas kui luuletajas on „Vallas“ seotud Tedre üldisema pettumusega ühiskondlikes arengutes ja venestuse karmistumises. Aadetest rääkimise asemel küsib ta endalt: „Keda aitas teadmine, et suurte aegade vahel hingitsevad pisikesed närused ajad, et väikesel ajal koguti suureks jõudu ja valgust? [---] [K]uid Tedrele tundus,

et suurt ja valget aega pole olnudki“ („MÜ 1“: 486). Romaani tegelased tajuvad venestusaja raskust („MÜ 1“: 446, 486), ning kuigi Palanumäe on panga käest välja ostetud („MÜ 1“: 323), suureneb kuritegude arv, mis annab mulje aja kurjemaks ja julmemaks muutumisest („MÜ 1“: 407).

Jõgiromaani tegevustiku seisukohalt on aeg edasi nihkunud kaheksa aastat, nagu võib järeldada Elia vanusest („MÜ 1“: 436), mis peaks asetama „Valla“ tegevustiku alguse 1893. aasta sügisesse, ning lõpetama selle 1894. aasta lõikuskuul. Ebo ja Kotter on kolinud Alatarre, Mai toimetab perenaisena, Hendrik käib vallamaja vahet. Vanast peremehes on saanud Alatarre taandunud pops („MÜ 1“: 366), noorest hakkajast tüdrukust, kes perenaisekohustusi endale võtta ihkas, on saanud riiakas, kunagist abiellumise ja Palanumäele tulemisega kiirustamist kahetsema kippuv naine („MÜ 1“: 435). Kunagi pilgatud puuajast („MÜ 1“: 355) on saanud masinaajastu, mis hakkab kohe omi ohvreid nõudma („MÜ 1“: 525) – justkui esitaks jutustaja küsimuse, kas edenemist ongi alati vaja.

Teises jaos teeb jutustaja huvitava viipe tagasi proloogi juurde: „päike säratas Lükardi Märdi rinnal kohtumehe ametirahal. Otsis päikesekiir ehk riiete alt kaelaristi, et seda helendama panna, sest Märt oli õigeusklik?“ („MÜ 1“: 387) – meenub „Puudes“ usku vahetanud Alajaani Märt, keda kohtu ees mõnitatakse, kui ta Mõra peremehe peale risti kaelast rebimise pärast kaebas („MÜ 1“: 28) – siin on siis üks teine kreeka-katoliku usku Märt ise kohtulaua taga. Veel üks viibe tuleb kolmandas jaos: „Kunagi olid siin puud Hindu, Palanumäe ammust peremeest, võimsalt endi keskele kutsunud. Kuid Hendrik ei teadnud sellest midagi ja puud ei kutsunud teda eales niimoodi, ta oli teise aja inimene ja ise ka teistsugune“ („MÜ 1“: 602). Viibe aga nagu hoiataks lugejat, et unistuste maailm on ohtlik. Ulmad toob „Pilkajas“ Hendriku ellu Margret, kelle Palanumäe peremees peagi peale selle jutustaja-poolse märkuse tegemist tee äärest hobuse selga tõstab ning tallu teenima toob („MÜ 1“: 602–604). Margreti silmadesse vaadates säratab Hendriku hinges päike („MÜ 1“: 550), ja kuigi vallavanem mõtleb, et oleks olnud parem, kui ta neid silmi näinud ei oleks, kisub teda siiski tüdruku poole.

„Pilkajas“ lõpeb Hendriku ametiaeg vallavanemana. Ta on tüdinenud jagelemisest ja korra loomise püüetest, ning võtab oma tundmused kokku nii: „Kui palju aega oli ta raisanud vallaasjadele, Tartu vahet sõites, vargaid ja kurjategijaid püüdes, et pilkajat välja ajada. Ta oli valla eest hoolt kandnud, nagu oleks see talu, aga ikka poldud temaga rahul“ („MÜ 1“: 695). Selline resignatsiooni romaani lõpus ei ole Traadi loomingus just tavaline, võib-olla ainult Mai surma järel „Metsalises“, kuid seal pehmendab jõuluõhtu meeleolu

kibestust, ning hiljem „Lambis“, kui Hendriku noorim poeg emaga Palanumäelt lahkub. Kuigi Zirgu valla rahade mahajoomine pakub koomikat, jääb napi kirjelduse kaudu edasi antud teade Gustavi saatusest siiski esiplaanile („MÜ 1“: 702–703). Aeg rusub kõik kokku ja kergendust ei tule – selline näib olevat 1897. aasta alguses („MÜ 1“: 697) lõppeva tegevustikuga „Pilkaja“ sõnum.

„Sõja“ esimene peatükk kutsub lugeja taas tagasi vaatama – üheks tegelaseks saab Paabu, „Puude“ aegne Palanumäe virtin. Peale Mooritsa, Ellu ning Konnu Andres vaateväljalt kadumist on Paabu ainus tegelane, kellel veel otsene side nüüdseks juba kuuekümnega aasta taha jäävate sündmustega. Ta küsib: „Ega tuu ei ole ennast Palanumäel näidänu?“ („MÜ 1“: 711) pidades silmas maajumalat, kes kunagi Hindu kimbutamas käis, millele Hendrik kostab: „Üitskõrd esä olli nännu, kuis ta obesega märke tuli ja sis ära katte“ („MÜ 1“: 712–713).

Esimese peatükiga minevikku pöördumine tegelikult piirdubki. On uus sajand, aeg on muutunud. Hendrik kõrvutab praegust ja kahekümne aasta tagust aega: siis „lauldi kodumaa ilust, priiusest ja päikesest [---]. Kuid sünge venustus tuli peale, haridus ja kultuur vajutati surve alla. Nüüd olid päevakorras karedad kõned, viinapoe kinnipanek ja „Marseljees“ ning rõõmu asemele oli tulnud ähvardus“ („MÜ 1“: 834).

Ruudu ristsedki juhatab karjamõisa rentnik sisse öeldes, et „Tiinre omma väega sõnakuulmatuss lännu“ („MÜ 1“: 717), misjärel algab kaasaja sündmuste arutelu: töölised maal ja linnas mõtlevad vaid oma õiguste suurendamisest, Vene-Jaapani sõda käib – „Minge üles ...“ tegevustik on jõudnud 1905. aastasse. Huvitav on see, et kordagi ei mainita romaani vältel aastaarvu, kuid kuna jutu sees mainitakse Łódži kangrute streiki („MÜ 1“: 753), Sangaste mässu („MÜ 1“: 788), jaanuarikuist veretööd pealinnas, keisri manifesti ja Tallinna Uue turu sündmusi („MÜ 1“: 807), siis pole kahtlust tegevuse toimumise ajas. Ristsete, peie- ja pulmalaua jutud („MÜ 1“: 717–725; 753–754; 860–868) on päevapoliitilised, mitte kohalikke olusid kirjeldavad nagu varasemates romaanides.

Revolutsiooniliste meeleolud võidutsevad nii kodumaal kui Venemaa avarusis. Nuustakul päädivad need punaste lippude lehvitamise, viinamonopoli ja kõrtside sulgemise („MÜ 1“: 821–835), koolipoiste kõnepidamisega linnamäel ja keisri portree rikkumise („MÜ 1“: 844–847), ning sellele järgneva karistusehirmuga.

Oma nägemuse annab autor aga ka mitte-eestlaste mõtteist seoses revolutsiooniga. Sõna saavad Kastolatsi preester („MÜ 1“: 814–816) ja politseiülem Kartsov („MÜ 1“: 837–839). Huvitavasse vastasseisu on seatud kooliinspektor Švetšnikovi ja Nuustaku koolijuhhi Päbo vaated („MÜ 1“: 882–886). Traadi loomingusse kuulub novell „Švetšnikov“ (Traat 2007a: 305–343), milles pilditaksimise kohta vaid ühelauseline viide (Traat 2007a: 314). Novellis kirjeldatakse 1905. aasta sündmusi inspektori enese pilgu läbi, ning see pilk on malbe, pilgu omanik ise aga surutud mitme võimu vahele nagu tema alluvadki: ühelt poolt venestusaegne tsaarivõim, teisalt sakslased ja eestlased, kes kuidagi ei taha venekeelsele haridusele üle minna. Oma muredega sümpaatseks muutunud vanahärra asemel on „Sõjas“ lugejate ees närviline kroonuametnik, kes nõuab Päbolt: „Kas mõistate, isegi suurtükivägi [on Moskvas mässajate vastu välja toodud]? Venelased lasevad venelasi suurtükkidest, ent teie vahite kui kivikuju.“ („MÜ 1“: 884) „Švetšnikov“ on nimategelase novell, „Sõjas“ on inspektoril teistsugune funktsioon – anda veel üks nägemus 1905. aasta sündmustest ja sekundeerida oma kirgliku isamaa-armastusega Päbo reserveeritumatele tunnetele.

Poliitilised ja ühiskondlikud sündmused saavad 1905. aastal hoogu juurde, Hendriku jaoks muutub elu aga hoopis aeglasemaks. Pole enam vaja tõtata põllule, tuleb vaid poodi pidada – tegevus, mis annab palju aega mõtlemiseks ja lehelugemiseks. Ta seisab poetrepil, vaatab kella ja mõtiskleb alevirahva une üle: „Talus oli selleks ajaks jõutud juba paar tundi heina teha [---]. Aeg oli suhteline mõiste. Kell näitas üht aega talus, teist alevis, linnas koguni kolmandat“ („MÜ 1“: 727–728). Sellise unise alevieluga on Hendrikul raske harjuda. Palanumäe on temas kinni oma aastaegade rütmiga. Ta saab väga hästi aru, et kaupmeheametisse oleks pidanud tulema noore mehena. „Siis oleks temast pikapeale võinud kaupmees saada, see amet nõudis iseäralikku annet. Vähemalt poleks teda siis ehk poeuksel seistes puurinud piinlikkusesegune kärsitus, et aeg on varane ja hobune söödetud ning midagi pakilist pole pooleli“ („MÜ 1“: 729). Kuid selleks on aeg mööda saanud, igavus ja tüdimus, mida Hendrik tunneb poepidajana, saab tasakaaluks ärevatele sündmustele alevis.

Teine mässuaasta närvilistele vastukaaluks seatud ilm on kuue-aastase Helmi oma: laps uurib vaikselt maailma, tajub ümbritsevat ebaõiglust ja sulgub endasse – tundmused, mis süvenevad veelgi pilguheidetes tema mõtteisse „Metsalises“ („MÜ 2“: 297–306; 320–331) ja „Naistes ja poegades“ („MÜ 3“: 501; 759–760). Heleda joonena jookseb Helmi lugu läbi nelja „Minge üles ...“ jao, et temast võiks saada üheteistkümnendas jaos

Hendriku noorima lapse ema. Helmi on oma vaikselt viisil kõigis neis jagudes kohal, kuigi lugejail „Sõjas“ veel aimu ei või olla, kelleks ta kasvab.

Revolutsioonivaimust haaratud tegelastele on „Sõjas“ oluline tänane päev. Kõik muu jääb oletuste ja aimduste valda. Jutustaja pilk küündib Nuustakule kogunenud vabadusenõudjaid jälgides kaugemale: „Siin olid nad veel kõik koos – ühe tundega, ühel meelel. Ja nad tundsid, et neist ripub midagi ära. / Kui kauaks oli seda antud ja mida sai sellega ära teha? („MÜ 1“: 834; kaldkriips tähistab siin ja edaspidi lõigu vahet). Jutustaja ja lugejad teavad, et 1905. aasta on vaid eelmäng sellele, mis tuleb – sõdadele, senise maailmakorra täielikule muutumisele. „Minge üles ...“ viies jagu viibki Esimese maailmasõja eelsesse umbsesse suvesse.

„Suvi“ jätkab 1905. aastal katkenud loo lõnga 1914. aasta ärevate sündmustega umbses suves. „Postimeest“ uurides otsib Hendrik teateid toimuva kohta nagu 1905. aastalgi: „Kuid nüüd ei mallanud ta õhtut oodata, elu läks üha põnevamaks. Kui ta ise juhtus piima viima, luges ta „Postimehe“ poliitikaosa juba Kiivita metsa vahel läbi, kui aga Valter või Märt, haaras ta neil õueväravas lehe käest. / Nõnda ka sel päeval, kui teatati, et Sarajevos on Austria-Ungari troonipärijale atentaat tehtud“ („MÜ 2“: 103).

Teade vana kalendri järgi 15. juunil 1914 toimunud atentaadist paigutatakse „Postimehes“ päeva uudiseks, kus kirjutatakse: „Austri troonipärija Franz Ferdinand ühes oma prouaga mõrtsuka käe läbi Sarajewos langenud“ (PM 1914: 1), mida sama lehe kolmandal leheküljel täpsemini lahti kirjutades nimetatakse suureks poliitiliseks veretööks. Ilmselt on Hendrik ja Märt ainsad, kes sellel hetkel aimavad, mida niisugune sündmus kaasa võib tuua: „Ku tast enneki midägi ullembat ei tule [---]. Keisre ommaki viimatsel aal vihatsses lännü. Õkva nigu vaablase“ („MÜ 2“: 104).

Aeg on taas muutumas ärevaks. Pinge koguneb nii Euroopas kui Palanumäel, Valteri hinges. Armastus Senni ning armukadedus Maksil vastu peadib koomilise mahalaskmis-stseeniga, milles Valter end Serbia tudengiga võrdleb („MÜ 2“: 199). Pinge maandub, kui Valter Maksist mööda laseb, armastus lahtub peale Elisabethiga tutvumist. Ilmasõjast aga mööda ei pääse.

„Metsalise“ ajalised piirid jäävad Esimese maailmasõja lõpu ja Vabadussõja alguse vahel. Kuigi otsest lahingutegevust „Metsalise“ sündmustikku ei tooda, on elu Palanumäel

raske – Ruudule tundub vahel, nagu „elu koosneks ja oleks kogu aeg koosnenudki sõjast – linnade võtmisest, kaotustest, haavatuist, uute väeliinide avamisest kuskil kaugel maailmas, vilja ja loomade sundvõtmisest, kindlustustöödest [---]. Viimasel aastal lisandus sellele kõigele veel revolutsioon, Ajutine Valitsus, Maanõukogu ja Kerenski“ („MÜ 2“: 239–240).

Nii tajub oma aega 1917. aasta sügisel 12 aastane poiss, nii tajuvad seda ilmselt ka paljud täiskasvanud. Kuidas võtta vastu sakslasi, kes peale tungivad („ühed rõõmustasid, et nende abil saadakse venelastest ja punastest lahti ning kord pannakse majja, teised kartsid, et malk ja piits hakkavad eestlaste turjal vihisema.“ [„MÜ 2“: 356])? Kuidas suhtuda enamlastesse („Varsti nakatas sis talusit üle võtma,” ütles ta [Hendrik] endale [---]. „Maa tüürahvale!” Kas tema polnud tööinimene [---]? Enamlaste meelest olid töörahvas vaid sulased, teenijatüdrukud ja popsid“ [„MÜ 2“: 312])? Lõpuks on nad vähemalt ühe taluomaniku jaoks üsna võrdsed („Uus tootluskomiteegi seati [sakslaste poolt] kokku. Sinnagi jäid alles endised liikmed, kes olid enamlaste-aegses tootluskomisjonis ja veel varem vanas komitees. Nimi muutus pisut, kuid iseenesest oli ta ülesanne juba kolmandat võimu üks ja sama: välja selgitada ja üles kirjutada vili ja muud toiduained ning rekvireerida, rekvireerida“ [„MÜ 2“: 361]).

Iseseisvuse väljakuulutamise uudise toob Palanumäele päikeseline Elisabeth („MÜ 2“: 347–348), kelle suhu saab autor panna sõnu, mis talumeestele alati ei sobi. Teistsuguse vaatenurga annab Potitare Peeter maatameeste esindajana. Peetri arvamus enamlaste kohta tuleb osaliselt naiivsusest, kuid vaese inimesena, kellele üks võim leevendust lubab, on tema nägemust ka kergem mõista („MÜ 2“: 286–287; 468–469).

Sõja lõpp tuleb kiirelt: „Palanumäel kisti lauda tagant maast üles viimaseid loomapeete, kui Saksamaal puhkes revolutsioon. Kuni leht selle tähtsa teatega pärale jõudis, oli ka sõda juba lõppenud. Sündmused toimusid üha kiireneva hooga – kohe oli ka Eesti Ajutine Valitsus tööle asunud.“ („MÜ 2“: 461), kuid ei tohi ära unustada, et see kõik ei ole oluline. Sest „[t]egelik elu jätkus siin, Palanumäel – tõelik elu ja aeg, mida maailma sündmuste järele end rinnutuks joostes ei pruukinud enam tajuda ega taibata.“ („MÜ 2“: 462) Ainus, mis selle lõpetada võib, on koduhoidja surm. „Mai oli pääors, mis hoidis koos kodukoormat. Nüüd oli see puu katki murtud – kuidas saab Palanumäel edasi?“ („MÜ 2“: 494) Hendrik vaatab tagasi kolmekümne kolmele Maiga koos elatud aastale ja võib need kokku võtta öeldes, et tal oli hea naine, kellega sai ilusti koos elatud („MÜ 2“: 498).

Siinkohal tuleb märkima ka kalendrivahetust, mis Vene keisririigi aladel 1918. aasta alguses aset leidis. „Metsalises“ leiab selle kohta vaid ühe märkuse: „Jürikuu algus oli käes. Harjumuspäraselt arvati aega vana kalendri järgi, ehkki talvel [---] [oli mindud] ametlikult üle uuele ajaarvamisele.“ („MÜ 2“: 386). Juba „Suves“ on mainitud, et „Vene riigis oli ka ajaarvamine ajast ja arust“ („MÜ 2“: 105), kuid olulisem kalendrist on vajalike talutöödega õigeaegselt valmis saada.

Nagu kuues jagu on paljus lõpp, nii on „**Peremees**“ ja „**Muld**“ algus. Rinne nihkub tagasi itta, Tartu võetakse enamlaste käest tagasi („MÜ 2“: 513), ning Hendrik tunneb end peale Sangastes üleelatut uuestisündinuna.

Sangaste keldri öös on aeg **peatatud**: külmas ruumis tuleb seista ja oodata. Kui vangide pihta tuli avatakse, on see murdehetk. Hirmust tardunud tegelased hakkavad paaniliselt rabelema („MÜ 2“: 537). Tajud sulavad segaduses ühte, reaalsus ja kujutus köidetakse kokku: „Kas oligi see kõik toimunud ilmsi, ehk oli see hoopis unenägu“ („MÜ 2“: 538).

Kui apteeker ütleb haava sidudes, et Henrik on surmast läbi tulles uueks inimeseks saanud („MÜ 2“: 554), tajub Palanumäe peremees, et see on tõepoolest nii. Uus algus Eestile, uus elu Hendrikule, kes peab leidma uue koduhoidja – ning kandidaate jagub. Peab Hendrik aga valima haritud ja maailma näinud, kuid minevikus elava Susanne, popsitütre Katta või Umbjärve talu perenaise ehk -tütret?

„Mullas“ on Vabadussõda lõppenud, uus elu võib alata. „Jürikuu oli käes, muld lõhnas, vaba maa. Nagu oleks nurmedel, põllupeenardel ja endassesulgunud mägedelgi aimu, et sõda on lõppenud“ („MÜ 2“: 715). Suured ajaloosündmused olid sedapuhku seljataga, „[n]eid meenutati, kui oli mahti või mõni asjatoimetus seda otseselt nõudis, muidu tegeldi aga igapäevaelu korraldamisega, mis oli vahepeal jäänud üsna unarule. Pakilist oli liiga palju, et elada minevikus.“ („MÜ 2“: 733)

Uus aeg peaks olema tulnud ka sõjast koju jõudnud Valteri jaoks, kuid ta ei suuda endalt raputada minevikku. Ta on harjunud kurjuse ja julmusega. Pilt Lillist ja vastsündinud poolvennast on midagi puhast ja hella: „Sõda oli teinud elu küsitavaks, igasuguse elu, tunginud sügavale Valteri mõtetesse, tunnetesse, kehasse [---]. Seal laval hingas mingi uue sihiga elu, teine maailm, mida ei suutnud hästi ettegi kujutada; oli see ju nii uus, nagu aegki, mis nüüd, pärast sõda, algab“ („MÜ 2“: 728).

Parima ülevaate asjade hetkeseisust annab, nagu ikka, rahvakogunemine – seekord Ilmari ristseteks. Sõja lõpp on loomulikult üks olulisemaid kõneaineid, kuid teine on maa saamine. Omandada maatükk – see on paljude Vabadussõjas võidelnute lootuseks. Loodab poja nimel maad saada ka Aalep, kes ettenägelikult Venemaaga sõlmitud rahu ajutiseks peab („MÜ 2“: 779). Siin tuleb ka esimene suurem vastasseis Elia ja Hendriku vahel – tüliks Mai laste osajao vähenemine, mille jutustaja võtab kokku nii: „Kokkupõrkega Ilmari ristsetel algas lõppematu tüli päranduse pärast, millel oli määratud kesta aastakümneid.“ („MÜ 1“: 783)

Märt jõuab „Mulla“ lõpus koju tagasi, Jaan koos teiste sõjaveteranidega asub looma oma asunikutalu, Maali soovib endale meest püüda, Kata elus algab peale vanemate surma hoopis uus periood. Igaüks peab peale sõja lõppu elu seadma. Kellele see on uue elu algus, kellele püüd jätkata vana nii, nagu sõda vahepeal ei olekski olnud. Ja ikkagi on Valter see, kes on alati üksi, keda kummitavad sõjaväljad ja hukkunud vastased, kelle hinges on kurbus, nagu Elisabethigi hinges, kui Märt naaseb koos venelannast abikaasaga. Kuid „Muld“ on siiski lootusrikas romaan. Alles üheksandas jaos suruvad seinad Valteri maha. Seal ongi fookus Hendrikult Valterile langenud.

Kalendri aja poolest **peegeldab „Linnu“** tegevustik **„Peremehe“** ajaplaani. Seitsmenda ja üheksanda jao vahel on kolm aastat, kuid mõlema tegevustik algab aasta algusega – „Peremehes“ on öeldud, et jaanuaris aastal 1919 („MÜ 2“: 508), „Linnus“ ilmselt veebruaris, peale küünlapäeva aastal 1922 („MÜ 3“: 12). Mõlemad romaanid lõpevad varasuvel, jaanikuus („MÜ 2“: 711; „MÜ 3“: 274). „Peremehes“ Lilli pulmadega, „Linnus“ tema matustega. Nende kahe romaani vahele jääb noore perenaise elu Palanumäel, „Muld“ on „Peremehe“ ja „Linnu“ vahel kui lävepakk, millest peab üle astuma, et jõuda elu algusest lõpuni.

„Lind“ ongi allakäigu lugu: Lilli tervis nõrgeneb, Valteri kaotab vaimse tasakaalu. On helgemaid hetki, nagu Kata pulmad Peetriga (ka siin võib leida viiteid „Linnu“ ja eelnevate romaanide vahel: uus Potitare Peeter on sarnane eelmisega „kuiveljas, kühmus mees; pottsepp, puutreial, sepp ja endine kõrtsikakleja ühes isikus [---], sarnast oli neil nii ellusuhtumises kui maailmavaates“ [„MÜ 3“: 161]), või Jaani elu alustamist Pihelgal („MÜ 3“: 176–186). Need palanumäelased aga, kes kord lootusrikkalt kodust lahkunud, tulevad tagasi: lisaks juba saabunud Valterile tuleb sõjaväest koju Juhan, ning Maali lühike abielu lõpeb suure tüliga.

Lilli tahab elada, tahab jääda mehe ja poja juurde, ning ometi saab tema aeg täis. Valter näeb kõige taga kurja nõu ning mõõdab kõiki Vabadussõjas osalemisega („MÜ 3“: 35; 40–42; 102–103) – isa ei tea, kuidas teda aidata, Märt aga jääb hiljaks. Nii lõpeb järjekordne ajajärk Hendriku ja Palanumäe elus, ning kuigi naise ja poja surm peremeest kurvastab, teab ta ometi, et ta ei olnud võimeline neid aitama, nii toob see ka kergendust („MÜ 3“: 274). Kuid, nagu Maigi surma järel, läheb elu edasi: Lilli surmateate saab Hendriku Kannistikus külvates („MÜ 3“: 252) – mis võiks olla optimistlikum tegevus kevadel?

Romaanides „**Haamri all**“ ja „**Naised ja pojad**“ on senistest „Minge üles ...“ jagudest enam juttu **majandusest**. Aeg on „Linnu“ tegevusest umbes kümne aasta võrra edasi nihkunud, jõudes 1930ndate algusesse. Kõige üle kumab majanduskriis, Elias teeb võlgu ja satub vekslivõltsimise eest vangi, võlgades Palanumäel on kohtutäitur juba tavaline külaline – võlanõuded ähvardavad talu haamri alla ajad.

Hendrik on vahepeal võtnud uue naise, sündinud on Lembit. Vanemad pojad valmistavad Hendrikule pettumust oma ebaaususega – nii Elias, Ruudu kui ka Ilmar. Juhan on lõtv töömees – temas ei näe peremees oma järglast. Kuid kellele on tal Palanumäed jätta? Küsimus, mille Hendrik juba „Suves“ nagu muuseas Maile esitas („MÜ 2“: 140), hakkab üha pakilisemaks muutuma – ja mitte sellepärast, et Hendriku elujõud hakkaks lõppema, vaid seetõttu, et Hendrik ei näe oma poegade seas järgmist peremeest.

Kümnes jagu näib eriti väljapaistvalt olevat **Hiiobi lugu** – piiblitegelane, kellega Hendrik isegi end võrdleb („MÜ 3“: 372, 373). Lisaks kuhjuvatele võlgadele toimub selles jaos tulekahju, mis hävitab elumaja. Siinkohal mõtisklebki jutustaja, kuidas „osa aega liikus edasi, muist tagasi. Kindlalt võis vaid väita seda, et ega aeg maja mahapõlemise pärast seisma küll jäänud“ („MÜ 3“: 370). **Aja tagasipööramine** näib aga paratamatu olevat – kui pristavi üleskirjutatud niidumasin maha müüakse, peaks Hendrik käsitsi niitma hakkama nagu Kotteri päevil („MÜ 3“: 313), juba varem on „Võimus“ Mai algatusel kaevatud kaevud kuivaks jäänud ja puutelgedega veeveovanker taas ausse tõusnud („MÜ 2“: 213). Hendrik teeb talu peale obligatsiooni („MÜ 3“: 493), nii et Palanumäe kuulub pangale, nagu ta enne vabaksostmist krediitkassale kuulus („MÜ 1“: 255; 323).

Palanumäe kolmas perenaine on Paula. Huvitav on näha tema ja kahe eelneva perenaise vahele tõmmatud paralleele: nad kõik ootavad abielludes paremat, ilusamat elu.

Esmalt Lilli „Linnus“: „Lilli ei tulnud selle pealegi, et tema eelkäija oli Palanumäe kambris, laudas lehma all ja abielusängis toona [abielu alguses] mõlgutanud umbes samasuguseid mõtteid ja hellitanud meelisklusi, mis olid üpris sarnased tema omadele, ehkki nende noorikuea vahet oli mitukümmend aastat ja vahepeal oli vähemalt ajalehtede arvates aeg tormiliselt edasi arenenud“ („MÜ 3“: 50), ning epopöa järgmises osas Paula: ta „lootis ikka, et saabub parem, ilusam aeg, korralikumad olud [---]. Abielu algusest peale oli teda kandnud seletamatu helge ootus – kõik need aastad siin imelike orgude ja kole äkiliste mäekülgedega talus, kuhu ta ei oleks elu sees tulnud, kui poleks vanatüdrukus jäänud“ („MÜ 3“: 432). Naise saatus näib olevat mehele minnes loota paremale elule, kuigi see enamasti kunagi päralt ei jõua.

„Naiste ja poegade“ tegevuse taustal majanduskriis jätkub, Palanumäel aga tõuseb üha enam päevakorda osajao ja – Hendriku elus juba neljandat korda – uue perenaise leidmise küsimus. Juhan naine Saima ülejäänud Palanumäe rahva sekka ei sobi, pealegi tunneb Hendrik, et ei taha peremeheohje Juhanile anda – nii kolivadki Juhan ja Saime õnne otsima renditallu, ja Hendrik toob Nuustakult naiseks ja perenaiseks Helmi.

Eelnevatest romaanidest erineb mõneti „**Lamp**“. Ajalooline aeg hakkab liikuma üha **kiiremini** – ühte jakku on paigutatud umbes kümne aasta sündmused. Kanda kinnitab vaikiv ajastu, tulevad paasid, nõukogude okupatsioon, saksa okupatsioon, taas nõukogude okupatsioon. Mida vanemaks Hendrik jääb, seda enam antakse jutustamine üle Lembitule ja Hinnule.

Aeg liigub endiselt lineaarselt, romaanis leidub aga ka episoodi, mil **aja liikumine on muudetud** eriliseks. Üks selliseid on esimene peatükk, mil kogu maailma antakse edasi lapse silme läbi, kelle jaoks aeg omab teistsugust tähendust. See ei liigu edasi päevade, tundide või minutite kaupa, vaid ühest ärkvelolekust teiseni, sest „aeg polnud tema jaoks omandanud veel täpseid mõõtmeid“ („MÜ 4“: 11). Väike laps juurdleb oma olemasolu üle: ta tajub, et tänase hommiku taga on olnud veel hulgaliselt hommikuid. Ta mäletab, et on olnud kusagil soojas ja turvalises kohas, kus see oli, miks on ta nüüd siin pimedas ja külmas – selleni mälu ei ulatu. Tema aega määravad hoopis mähkmetevahetamised, rinnaandmine ja magamapanek, ja ometi on tal oma ajaarvamine, mis teab, et isa ei ole üle hälliserva vaadanud kaks kuud (MÜ 4: 14).

Sellisele päevade ühte sulamise kirjeldusele vastanduvad lahinguid kujutavad episoodid, kus aeg on muudetud teravateks kildudeks. Romaani alguse pikad, sujuvad lõigud (vt. „MÜ 4“: 11–14) on asendatud lühikeste lõikude ja hakitud lausetega, kui Lembitu silme läbi kirjeldatakse Eesti ja Saksa väeüksuste Tallinna vabastamist augustis 1941 („MÜ 4“: 317 jj.).

Lahingule jäävad 1944. aastal jalgu ka Palanumäe elanikud – Hendrik on kangekaelne ja keeldub taganevate sakslaste ning pealetungiva Punaväe eest pakku minemast. Mida lähemale rindejoon Palanumäele jõuab, seda konkreetsemaks aeg muutub. Kirjeldus muutub peaaegu dokumentaalseks, välist tegevust kirjeldavaks.

Nagu muuseas antakse sündmusi edasi kuupäevalise, vahel isegi kellaajalise täpsusega:

KUUPÄEV	SÜNDMUS	„MÜ 4“:
6. juuni	Kata matused, Prantsusmaal avatakse teine rinne	498; 502
12. juuni	Tänane kuupäev karjapoisi tokis	508
1. juuli	Hind küsib kuupäeva kohta	513
20. juuli	Hitleri atentaat	513
30. juuli, pühapäev	Sõjapõgenikud Petserimaalt	517
10. august	Otepää Teataja viimane number	517
21. august	Saksa sõjaväe liikumine, hobuste vahetus	521
23. august	Sõjasündmuste Palanumäele jõudmine. Öhtul lastakse õhku torn	527
24. august hommik	Juhan teatab, et venelased on Nuustakul	535
lõuna	Saksa vägede liikumine suurteel	536
õhtu	Õõbima keldrisse, saksa sõdurid Palanumäe hoonete ümber	537
öö	Kiire söögikeetmine, sest päeval võib puhkeda lahing. Saksa sõdur sahtleis tuhnimas.	538
25. august, reede	Hind kuuleb ärgates laske. Tulekahju algus laudas ja tallis. Hirm elumaja alla lõksu jääda, otsus saunapoolse mäeveeru kraavi varjule minna. Roomamine mööda põldu.	538–543
õhtupoolik	Lahingutegevus lõpeb.	544

Taoliselt kirjeldatakse ka Lembitu taganemist Narva alt. Tõsi, tema puhul on ajalisest kirjeldusest oluline paikade nimetamine – fikseeritud on vaid septembri algus, sealt edasi päevade kaupa liikumine algul Viljandi ja Pärnu suunas, seejärel tagasi kodu poole.

Säärast sündmuste välist dokumenteerimist, mis siin on viidud äärmuseni, peab Ülo Tonts ilmselt silmas konkreetsetes elulises aineses kinniolemises (Tonts 2010), eriti kui arvestada asjaolu, et varasemates romaanides ei ole vahel aastarvulegi tähelepanu pööratud – vaatamata sellel, et aeg on võimalik ajaloolist sündmuste ja tegelaste vanuse abil paika panna. Samas on alati oluline vajalike talutööde lõpetamine, sest aastaegade tsükklis välja ei pääse. Sõjapõgenikud peavad veel septembris rukist hakkama lõikama, ja Palanumäe rahvas peab taas põlengus kannatada saanud talus leidma vastu talve koha loomadele.

Vananeva Hendriku kasvav ärritus tuleneb ilmselt tundest, et maailm tema ümber muutub liiga palju. Nii hakkab teda ärritama iga samm, mille Juhan Palanumäe rentnikuna astub kui see ähvardab muuta tema harjunud elukorraldust. Ratsionaalselt mõeldes võib ta teada, et põlengu järel ei jää Juhanil muud valikut, kui vana aida külge uus laut ehitada, kuid hirm aida võimaliku lagunemise ees ärritab Hendrikut rohkem kui loomade talveks ulaluseteta jäämine („MÜ 4“: 589–590).

Hendriku hirm „vammili varanduse“ pärast tuleneb ilmselt välise maailma muutumisest, mida vana mees ise kontrollida ei saa. Nii on loomulik, et ta soovib säilitada võimalikult suurt otsustusõigust oma talu piires, kuigi see on keeruline, sest Juhan mõistab elu paremini, ja vana peremehe ramm jääb väiksemaks.

Samal põhjusel tujutseb ta ka Helmiga, kes tunneb, et kord peab Hendrik teda oma heaks naiseks, kord pelgaks virtinaks („MÜ 4“: 634). Kui Maksa Jüri annab Hendrikule teada, kui palju ta Helmi kui ekspluateeritud põllutöölise arvel riigile lihanormis maksma peab, ei taha Hendrik kuidagi mõista, et Helmi ei ole tema neljas naine, kuigi nad abielus ei ole („MÜ 4“: 663), või et uus võim ei pea maad omavat põllumeest tegelikult tööliseks.

Helmi kannatus katkeb romaani lõpul, ta läheb pojaga ära kui tunneb, et ei pea enam vastu tülitsemisele ega süüdistustele. Kuigi Hendrikule on sellest raske aru saada („MÜ 4“: 688), ei ole tal valikut. Hendrik tunneb, et ta jääb üksi. Et tal ei ole järeltulijat, kes suudaks tema elutööd jätkata. Ta teab, et 28. aprillil 1946 viiakse talust ära tema noorim poeg, ja ta ei saa seda kuidagi takistada („MÜ 4“: 690).

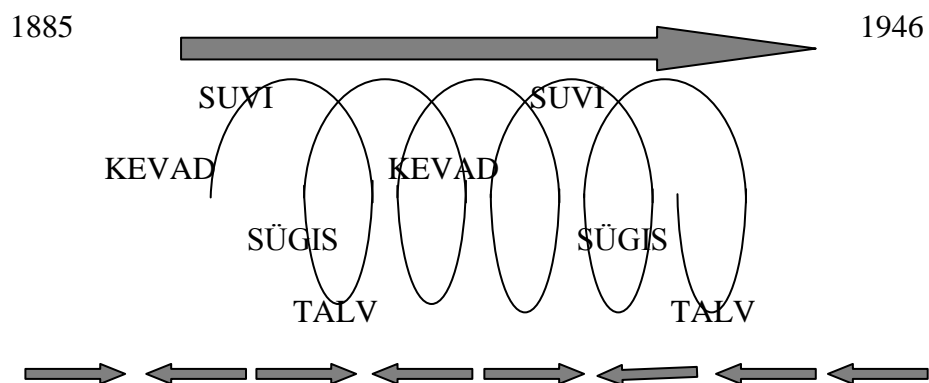
* * *

„Minge üles ...“ tegevus kestab sajandi: 1846–1946. Selle aja jooksul muutub palju maailma ajaloo ja inimeste mõttemaailmaski. Ka siis, kui kirjeldades isiklikku aega, ei ole ajaloolistest sündmustest võimalik päriselt mööda vaadata. Need määravad tegelaste saatuse, kuid nad ei ole primaarsed – olulised on inimesed. Ajaloolised ja sotsiaalsed muudatused moodustavad maailmas taustpanoraami, millele jõgiromaani tegelaste elud asetatakse. „Minge üles ...“ tegelased ei ole oluliste ajalooliste sündmuste keskpaigas. Nad ei ole otsustanud laiemalt kui kohaliku valla tasandil. Just erineval ühiskondlikul tasemel seisvate tegelaste pilkude läbi loob autor panoraami üldisematest muudatustest, mis romaani sündmuste ajal aset leidsid.

„Minge üles ...“ aeg on enamasti **lineaarne**. Selle kõrval on esindatud ka **tsükliline ajakulg** – elu liigub jüripäevast mihklipäevani (Vt. **Joonis 1**). Kalendriaeg muutub oluliseks alles siis, kui ajaloolised sündmused selle esile lükkavad, ning isegi lahingute ja revolutsioonide ajal peavad talutööd tehtud saama. Ajalooline aeg liigub üha edasi, kuid talu sisemine aeg, mis selle kõrval käib, näib majandusolude halvenedes, ühiskondlikele muutustele jalgu jäädes ja peremehe vananedes paratamatult maha jäävad.

AJALOOLISE AJA KULG

Ärkamisaeg, venestus, revolutsioon, I maailmasõda, Vabadussõda, iseseisvus, II maailmasõda

Kaevude kaevamine, ohvriaia taas loomine, talu vabaksostmine, sõjad, söötis põllud, võlad, tulekahjud, kaevu kuivamine, peremehe vananemine

PALANUMÄE TALU KÄEKÄIK

Joonis 1

Alati oodatakse uut aega. Ajaloolised ja poliitilised pöörded seda ka õigustavad – uus aeg saabub, kui Palanumäele tuleb uus perenaine, kui muutub riigivõim, mis paneb paika uued reeglid. Mai on esimene uuenduste tooja. Samas tuleb juba „Vallas“ ka ajaratta tagasikeeramine: ohvriaia uus ülesehitamine. Aja jooksul ohvriaed laguneb, Palanumäe läheb võlgade katteks uuesti panga alla, ning lõpuks osa talu maast riigistatakse. On selge, et ajaline edasiliikumine on paratamatu. Inimese loomuses näib olevat aga oletada, et **edasi** liikumine tähendab ühtlasi **paremuse** poole liikumist, kuigi see ei pea alati nii olema. Uuele ja paremale elule lootmine proloogis lõppeb katastroofiga, esimeses jaos loodab ka Mai uuele ja paremale, kuid temale antakse rohkem aega, tema puhul jõuab elu teha korrekture: noorest tüdrukust, kes tahab olla perenaine („MÜ 1“: 319), saab naine, kes algatab ise Nuustakule kolimise („MÜ 3“: 50) ning on oma eluga tihti rahulolematu.

Mütoloogiline aeg on valdav „Puudes“. „Võimus“ ajab maajumal asju vaid peremehega, ning hiljem näitab end harva, hoiatuseks raskete aegade tulekust. Mütoloogilise ja poeetilise ajakästuse juurest „Puudes“ liigutakse üha konkreetsema suunas, kuni see saavutab „Lambis“ dokumentaalse ilme: sündmused pannakse paika kuupäevalise täpsusega.

Kui „Puude“ peremees Hind lahkub lugejate vaateväljalt noore mehena, siis Hendriku lugu jälgitakse pea kogu tema elu – kahekümne aasta vanusest kaheksakümne esimese eluaastani. Suuremas osas jõgiromaanist valitseb Hendriku aeg.

Ajastu mured kumavad kõige paremini läbi rahvakogunemistel. Neid võib pidada omamoodi ühiskondlikeks foorumiteks. Mida aega edasi, seda konkreetsemaks muutub sündmuste kirjeldamine. Kui Hendriku ja Mai pulmas meenutatakse veel nelja aasta tagust Aleksander II mõrva („MÜ 1“: 185), siis „Sõjas“ ollakse kinni aktuaalsetes, 1905. aasta sündmustes. Kuna kõigis romaanides peale proloogi on antud sõna erineval sotsiaalsel positsioonil viibivatele tegelastele, siis jõuavad lugejani erinevad arvamused ajajärgust, millesse romaani tegevus jõudnud on.

Näib, et „Puude“ tegelasteni jõuavad kõik uudised moondunult, pigem kumu kui faktidena – on levinud kuuldus, et antakse viljakat maad soojas kliimas (MÜ 1: 63), et kreeka-katoliku usku minejaile antakse raha ja vabastatakse teoorjusest (MÜ 1: 105), et Saksamaal on „traum nink trang“ (MÜ 1: 80) – kõik need teated on tegelasteni jõudnud

läbi mitmekordsete filtrite, mis ähmastavad mõtet ja külvavad segadust. Jõgiromaani ülejäänud jagudes muutuvad uudised ja info liikumine üha päevakajalisemaks: raadio kuulamine ja lehelugemine muutuvad intensiivsemaks vastavalt aja ärevamaks muutumisele. Esimese suurema ajalehtede lugemise toob endaga 1905. aasta, kuid see jätkub ka edaspidi.

Ka **Hendriku elus** on kindlad tsüklid, **mis korduvad** – ta võtab kolm korda naise, kes vaatamata oma erinevustele on mõneski osas sarnased: nad ootavad abielult rohkem kui reaalselt võimalik ühel taluperenaisel saada. Tal on alati peale kasvamas poegi, kellele õpetada valla talude nimesid või kellele lõigata mängimiseks pirde, kes end isaga vankrisõitudele kaasa manguksid. Ja ta peab alati Palanumäe eest hoolt kandma, kuid see muutub vananedes üha raskemaks, ning „Lambi“ lõpus on selge, et tema aeg saab ümber.

Peale sissejuhatavat proloogi Hendriku elu kirjeldama asudes algab „Võim“ helgemate nootidega: lootustega tuleviku suhtes, kus kõik on võimalik. See on ka õigustatud: talu ostetakse vabaks, oma pereelu edeneb. Edasistes epopöa jagudes püüab peremees taset hoida ja elu edasi viia, kuid tema vananedes ja üha uute takistuste tõustes poegade isekuse ning ajalooliste sündmuste näol muutub see üha raskemaks, kuni „Lamp“ lõppeb resignatsiooniga, lootuse kaotusega tuleviku suhtes. Hendriku noorim poeg lahkub talust, ning kuigi romaani viimasest lausest („Ainult mägi ulatus oma ürgsel tasandil kõigest üle, kõigest kõrgemale, otsekui kustumatu lootus, ja jäi endisest elust kõige kauemaks nähtavale; tema peale ajahammas ei hakanud“ [„MÜ 4“: 692]) võib lugeda välja mäe kui kõrgeima maastikumärgi viimasena silmapiirilt kadumist uue elukoha poole liikudes, võib sellele anda ka laiema tähenduse: maailmast, mida jõgiromaanis kirjeldati, mille proloogi ja kaheteistkümnne jao tegelased lugejale omaseks muutsid, on alles üksnes mägi, geograafiline punkt. Kõik muu on kadunud. Jõudis ju epopöa oma lõpuga aega, mil lõppemas oli ka talukeskne ühiskonnakorraldus. Lõpule ei lähenenud ainult Hendriku elutee, vaid maailm, mida Traat „Minge üles ...“ kolmeteistkümnnes jaos kujutas.

Käesoleva töö järgmises peatükis kaardistan „Minge üles ...“ geograafiat ja erinevate tegelaste suhtumist märke, jõgiromaani kõikehõlmavasse maastikutähistesse.

3. RUUM JA LIIKUMINE EPOPÖAS „MINGE ÜLES MÄGEDELE“

Romaani „Minge üles mägedele“ tegevus koondub **ühe koha ümber**. Palanumäe talu samanimelise mäe veerul Tsirgusilma vallas on jõgiromaani maailma keskpunkt. Peamiseks tegevuskohaks on Palanumäe kolmeteistkümnest romaanist üheteistkümnes, erandiks vaid Hendriku kaupmeheaasta Nuustakul „Sõjas“ ning Lembitu elu- ja sõjatee jälgimine „Lambis“. Teistes jagudes tehakse põikeid Tartusse, Tallinna või Elvasse vaid pisteliselt.

„Minge üles ...“ maailm jaotub **horisontaalseks** ja **vertikaalseks**. Horisontaalne on geograafiline, maakaartide maailm, vertikaalne on nii tallutulek ja mäkketõus, kuid ka alatine elus edasi püüdmine. Selles peatükis kaardistan autori loodud lähedust ja kaugust, kõrgust ja madalust Palanumäe kui tsentri suhtes, ning erinevate tegelaste suhtumist tallu ja märke.

3.1. „PUUD“: SULETUD RUUM

Kõneledes kronotoobi mõistest on Kadri Tüür märkinud, et erinevates romaanitüüpides „mängib tegevuse toimumise ruum erineva kaaluga rolli, kuid see on alati tegevustiku iseloomuga seotud ning sageli seda tingiv“ (Tüür, 2002: 95–96). Toetudes Bahtinile toob Tüür muuhulgas välja **idüllilise kronotoobi**, mis on valitsev kodu- ja paikkonna romaanides: „staatiline ja püsiv väikeilm, mille aeg ei ole limiteeritud, kuna kordab põlvkonnast põlvkonda ühtsamat elutsükli“ (Tüür 2002: 96). Kuigi üksühene

ülekandmine ei ole võimalik, saab „**Puude**“ aegruumi just sellise kronotoobi liigiga võrrelda.

Hind peab Palanumäe kuulumist Raudseppade perekonnale oluliseks ja tajub esivanemate nähtamatut ligiolekut („MÜ 1“: 23; 73). Ometi ei taha ta võtta endale peremehe kohuseid, mis Palanumäe Raudseppade suguvõsale jäämiseks tema õlule peavad langema. Peremehekohustuste koorem on ka see, mis illusiooni turvalisest kodutalust purustaks, muudaks selle raske tööga seotud paigaks – tähendus, mis seni on olnud mõisapõllul.

Teisalt võib öelda, et Hind on **kahe maailma, müstilise** (ohvriaed kui maajumala valdus; Manatare; Palanumäe tipp) ja **reaalse** (Palanumäe talu kui töötegemise koht, mõisapõld, kohus) vahele lõksu jäänud – ta ei suuda täielikult peremeheks hakata, ega oma ulmasid teoks teha, mis tähendaks Palanumäelt lahkumist ja Samaaramaal õnne katsumist.

Müstiliseks, pühaks ja puutumatuks paigaks võib pidada **ohvriaeda**, maajumala elupaika, mis Palanumäel muust õuest eraldatult varbataraga piiratud on, ning millesse Hind suhtub kui esivanemate pärandusse, mida peab hoidma – kuidas saakski ta väita, et ohvriaial pole väge, kui selle peremees käib tühja kõhu üle nurisemas ja lubab peremehe pea purustada („MÜ 1“: 64; 106). Otsa Everti jaoks on tegu aga paganaaja igandiga, millest ta ometi salajase kartusega mööda läheb („MÜ 1“: 74).

Teiseks müstiliseks punktiks saab **Mana tare**, teine ilm, kuhu asunud isalt noor Palanumäe peremees aegajalt nõu käib küsimas. End õigeusku ristida lasknud Mangu on maetud teistest pereliikmetest eraldi, pühitsetud mullaga kabeliaiaist välja – tema hauale jõudmiseks peab Hind astuma üle maakividest aia („MÜ 1“: 67). Hind tajub, et tõustes pühapäeval jutluse ajal **Palanumäe tippu** näeb ta paremasse, puhtamasse ilma, sest seal on maajumala valdus (MÜ 1: 20–21). Kalmuaiatagune isa haud ja Palanumäe tipp on Hinnu jaoks teisest maailmast – kuid tõsine, kahe jalaga maapeal seisev peremees nendes käia ei saa, nagu ta ei tohiks ka *lämmist maast* unistada, sest see on vaid ulm, mis ei aita talu pidada, talupere eest hoolt kanda või mõisategu kergendada.

Reaalne maailm annab endast kõige esiletungivamalt märku **kohtu** näol. Kuna „Puude“ intriig algab hobuse surmaga ja sellele järgneva kohtuvaidlusega, ning teisedki romaani tegelased peale Hinnu peavad romaani vältel mitu korda kohtumeeste ees seisma või ise kohut mõistma, siis on tähelepanuväärne, et autor on Palanumäe talu asetanud kolme kohtumehe talu vahele: „Igal pool, ümberringi olid kohtumehed: Otsal, Mõral; ka

Lõige Villem oli asekohtumees. Palanumäe oli kohtumõistjaist lausa ümber piiratud“ („MÜ 1“: 39).

Kohtumehed on need, kes otsustavad, et Hind ei saa peremehekohustest valla ning soovivad *läämi maa* kui kurja une ära unustada („MÜ 1“: 79–80), tuletavad meelde, et Hinnu esiisade talu on tegelikult mõisa maa peal ja mõisa oma („MÜ 1“: 75–76; 77–78) – kisuvad noore mehe ulmade ilmast argiellu tagasi.

Proloogis ei ole otseselt öeldud, et tegevus leiab aset Lõuna-Eestis. Alles 52. leheküljel märgib Pakk-rätsep, et: „ullembat kotust ku Liivimaa ei ole maamuna pääl oleman“ („MÜ 1“: 52). Tegevuskohta on Lõuna-Eestina lihtsam määratleda tegelaste keele abil (vt. Velsker 2012). Proloogis on antud nimed Palanumäele naabertaludele, mõis aga on nimetu. Ka Tsirgusilma valla nime kasutab autor esimest korda alles „Minge üles ...“ teises jaos „Vald“ („MÜ 1“: 337), kuigi juba „Võimus“ joonistub suurromaani geograafia täpsemalt esile. See rõhutab veelkord proloogi **tegevuspaiga suletust** ja piiratust.

Ka „Puude“ **tegelaste ring** on võrreldes edaspidiste „Minge üles ...“ jagudega **kitsas**. Ülalmainitud talude peremehed, lisaks Alajaani Märt ja tema naine, Palanumäe teenijarahvas, mõisavalitseja, episoodilisemalt mõisa vahimees Vihma Peeter ning kubjas Kengu Hendrik. On loomulik, et vallas on rohkem talusid, peremehi ja sulaseid, kuid neid „Puudes“ näha ei ole. Tavaliselt veedavad tegelased kogu oma elu sünnipaigas. Ka nende sotsiaalne positsioon muutub harva, kuigi seda võib juhtuda – nagu Konnu peremehe vahetuse puhul („MÜ 1“: 29). On aga ennekuulmatu, „et kiäki taht peremehest valla, kõik tahtva iks peremehess sai ja, olgu ta kõge viimäne sulane vai sannamiis.“ („MÜ 1“: 79), nagu see Hinnu sooviks on. „Puude“ tegelased teevad tööd oma talu juures ja mõisa põldudel, viidavad aega kõrtsis, laiast maailmast ja kergemast elust vaid unistatakse, kui unistatakse. Need aga, kes „paremat“ püüdma lähevad, satuvad põlu alla (kõige paremaks näiteks Alajaani Märdi kohtlemine [„MÜ 1“: 28–29; 79] ja Hinnu isa põlgamine usuvahetuse pärast [„MÜ 1“: 94]).

See tuleb **soovist säilitada traditsioone** väikeses, **kindlaskujunenud väärtustega kogukonnas**. Vaenulikkuse taga kõige uue vastu on püüd oma suletud, näiliselt idüllilist külaühiskonda kindlustada ja kõike võõrast, olgu selleks siis keisri usu luterlaste sekka toomine või soov kodukandist lahkuda lootes parematele elutingimustele Samaaramaal, eemale tõrjuda.

Peale nende, kes välisilma tükivad, on ka **tulnukaid**. Tavaliselt on nendeks ametimehed või oskustöölised nagu Pakk-rätsep või sillakohtu lambut. Neid ei hoia kinni talu või valla piirid, nad lähevad sinna, kuhu neid on kutsutud, kuhu saatnud kohtu korraldus – kus on tööd. „Puudes“ käivad nendega kaasas halvad sõnumid ja õnnetused – rätsepa talus olles näeb Hind painavaid unenägusid („Minge üles ...“: 58–59; 62), hiljem toob ta mehe sõnadest ja viinast innustunud saanuna endale kurja kaela („Minge üles ...“: 146–152). Lambut on see, kes tuleb Hindu ja Jaaku ära viima („Minge üles ...“: 166).

Nii võib öelda, et „Puude“ suletud maailmas tuleb oht alati väljast – olgu selleks inimesed (Pakk-rätsepa sõnade mõju ja lambut); esemed (Saksamaalt tellitud raudadrad, millega kündmine Hinnule karistuse toob [„Minge üles ...“ 1: 91; 94–96]) või ideed (tsaari usk, millesse Mangu end Tartus ristimas käis ja kust ta koju soetõve tõi [„Minge üles ...“ 1: 28; 70]). Kõik, kes soovivad oma kindlaskujunenud, suletud piiridega külakogukonnast väljuda, saavad hukkamõistu osaliseks, ning sisse toodud ideed ja esemed kätkevad endas vaid pahandust.

Müstiliste ja reaalseste paikade vahel laveerides on nii hella hingega noormehel nagu Hind raske hakkama saada. Kuigi teda kutsub ulmade-ilm, Palanumäe tippu tõusmine ja seal maailmast eraldumine (sellest lähemalt allpool), teeb ta „Puude“ viimase peatüki alguses otsuse: ta peab Palanumäe eest vastutuse võtma. Mäe tipust alla tulles tajub ta, et saatust surub ta kokku, töö ja argipäev muudavad ta selliseks, et ta ei tahagi enam märke tõusta, et jääb ainult igatsus („Minge üles ...1“: 163–165). Kuid siis on juba liiga hilja: ta viiakse kodutalust ära kurjategijana, väljaheidetuna oma senisest kogukonnast („MÜ 1“: 166–168). Romaani lõpus on märgitud, et Hind jääb kodutalust lahkudes üha vaiksemaks („MÜ 1“: 170). Võib-olla on ta leidnud enesele oma (sise)ilma, puude-ilma, sest eks ole puud teda läbi romaani enda juurde kutsunud („MÜ 1“: 102; 168–169), teda oma velleks tunnistanud („MÜ 1“: 68). Ta on ainus tegelane, kes nende sosinaid kuulata oskab („MÜ 1“: 14; 102). Kas Hinna saatuseks on vaikimine, kuulata ja olla kuuldav ainult puudele, oma velledele? Vastust ei anta. Aeg liigub edasi, Hind kaob lugejate vaateväljalt. Algab uus ajastu ja keskmesse liiguvad uued tegelased hoopis uue nägemusega avarduvast maailmast.

3.2. RUUMI AVARDUMINE

Müstiline ruum on „**Võimu**“ alguseks taandunud – Kotter on ohvriaia hävitanud, kuigi otsustab peale pikka mõtlemist ja ohvriaia peremehega Kannistikus kohtumist selle taas üles ehitada („MÜ 1“: 267–268). Epopöa jooksul vajub must mees aga unustuse hõlma koos oma valdusega. Ta ilmub vaid harva pererahvast hoiatama („MÜ 2“: 46–48; „MÜ 3“: 806–807), kuid Kotter on viimane peremees, kellega ta suhtleb. Erinevalt Hinnust, kelle jaoks ohvriaed oli (esi)isa(de) traditsiooni jätkamine ilma sügavama tähenduseta, näeb Kotter seda jumalate ühtsuse sümbolina, mida tuleb austada nagu kõike elavat („MÜ 1“: 214). Võimalik, et ka Hind oleks ühel päeval, vanemana, sellise tähenduse leidnud, kuid selleks talle aega ei anta. Kotterile on aga kogu maailm hingestatud, Jumala loodud tuleb hoida ja kaitsta, ning inimese kõrval on võrdsed loomad ja taimedki. Maajumal on aga reaalsem kui kristlik Looja, sest teda on Kotter näinud. Ajapikku segunevad kaks jumalat Kotteri jaoks („MÜ 1“: 280). Müstiliste valduste võim lõpeb koos Kotteri surmaga, kes unes Palanumäe all oleva lossi valvuriks kutsutakse („MÜ 2“: 269).

Kuigi Palanumäe jääb tegevustiku keskmeks, on „Võimust“ alates **ruum avatum**. Juurde tuleb talusid oma pererahvaga ning geograafilisi punkte, mida võib ka kaardilt leida. Lugejale antakse mõista, et Tsirgusilma vallast ei jää kaugemale Rõngu, Mai kodukihelkond („MÜ 1“: 216). Kihelkonna keskuseks ja Tsirgusilmale lähimaks suuremaks asulaks on Nuustaku („MÜ 1“: 341, 707–895; „MÜ 2“: 66; „MÜ 3“: 19). Kuigi Nuustakust sai 1922. aastal Otepää, kasutatakse uuega kõrvu edasi vana nime nii jutustaja kõnes kui dialoogides, kuigi linnamäe, kiriku ja kihelkonna nimena on ka tegelaste kõnes kasutusel „Otepää“ juba enne nimevahetust („MÜ 1“: 333; 482; 540).

Peaaegu iga uue tegelasega tuleb juurde ka uus kild geograafiat – iga maamehest tegelane on seotud taluga, oma killuga maast, asugu see siis Tsirgusilma vallas või kaugemal. Ka tegelaste nimed on seotud taluga. Mõra Maks võib olla ka Mõra Kaiv või Maks Kaiv, kuidas olukord nõuab, kuid oma valla peremeestele on ta seotud eelkõige Mõra taluga. Peremehed võivad vahetuda, kuid talu jääb.

„Võimus“ toimub tegelaskonna laienemine peamiselt Mai ja Hendriku pulmaliste ning Mooritsa peielauas istujate arvel, tegevuspaik aga Palanumäelt kaugemale ei liigu, nagu jõgiromaani teises jaos. „**Vald**“ avardab vaatevälja tunduvalt – kaugemate talude

peremehed joonistuvad eriti hästi välja valla täiskogu kujutavas stseenis („MÜ 1“: 368–375).

„Puudest“ tuntud talude kõrvale asuvad Nuia ja Üdsi, Loku ja Tissi, Make, Lätteoru, Tasa, Umbjärve ja paljud muud, mille elanikel „Minge üles ...“ tegevuses roll mängida. Enamasti on kaugematest taludest rohkem juttu jagudes, kus Hendrik on aktiivsem, tegutsedes abi- ja asevallavanemana („Vald“, „Pilkaja“), proovib Nuustakul kaupmehepõlve („Sõda“) või on osaline valla miilitsameeste hulgas („Metsaline“). Kui ta ühiskondlikest kohustustest tagasi tõmbub, siis muutub ka „Minge üles ...“ tegevustiku fookus Palanumäe-keskseks – kuni jutustajaõigus teistele tegelastele antakse.

Ei saa siiski öelda, et „Minge üles ...“ geograafia avarduks ainult peremehe käikude kaudu – eriti käib see kaugemate paikade, nagu Peterburg, kohta. Kui sureb Moorits, tuleb tema poeg Aadu pealinnast kodukanti. Sellelt kinnise olekuga plekksepalts küsib Otsa Juhkam: „Kulle, Aadu! Kõnela paremb, mes Peterburin uudist?“ ja kuulnud, et seal midagi uudist ei ole, imestab ta: „Nii suur liin ja üttegi uudist?“ („MÜ 1“: 300), suhtudes suurlinna nagu oma kodukülasse, kuigi ta on mees, kes on „kolmen liinan merd nännu“ („MÜ 1“: 326). Jõgiromaani edenedes astub tegelastena üles teisigi kaugemalt tulnud isikuid, nagu Peterburis kelnerina töötanud Mäejaani Mikk, või sealtsamast kodukohta tagasi tulnud õpetajanna Susanne Seebaldt. Ka Vene-Jaapani sõjas käinud Muhu Villemit ning Vene kodusõja keeristes läbi Siberi rännanud Märti võib nende hulka lugeda. Oma meenutustega toovad nad teistele tegelastele ja lugejaile kaugeks jäävad kohad lähemale („MÜ 1“: 719, 863; „MÜ 2“: 177, 558, 588), olgu nende sõnad siis hea- või halvaendelised. Uus geograafia avardaja on paratamatult sõda. Väeliinide liikumised, arutlused selle üle, kes on vaenlane, kes liitlane, kuidas võivad sõja ja revolutsioonisündmused mõjutada Tsirgusilma elanike igapäevaelu. Need on küsimused, millele püütakse vastuseid leida ajalehtede veergudelt.

Viimases romaanis „Lamp“ avardub ruum tänu Lembitu Tallinna kolimisele ja sõjateele tunduvalt – nii Tallinna linnaruumi kirjeldamist kui väerinde taganemist on võimalik kaardil jälgida.

3.3. PALANUMÄE: SUSIDE MAAILMA KESKPUNKT

Tegevust koondav on siiski Palanumäe talu oma maamärkidega. Ta sisaldab nurmi, põlde ja metsaribasid, nagu iga talu sisaldama peab. On oma saared: Suursaar, Sepikojasaar, Saarepuhmas vastu Otsa piiri, Saare soo ja Saare nurm, Alatare, juba „Puudes“ tutvustatud Palanumäe sulaste eluase, ja selle lähedal asuv Alatarenurm.

Vastavalt lähimatele naabritele on nimetatud Mõra- ja Lõige-poolsed heinamaad, Otsa-poolsed põllud. Ja loomulikult Kannistik, kirjakeeli kännustik, vana Kotteri tööpõld, mille arvelt talu põllupind ühel päeval laienema peab. Harva selgitatakse, millest üks või teine nimi tulnud – vaevalt seda pärimuses alati mäletataksegi. Sepikojasaare juures on mainitud, et seal oli kunagi söepõletusahi – võib-olla sellest ka kohanimi („MÜ 1“: 258). „Naistes ja poegades“ lubab Helmi end Jutke kraavi heita, kui Hendrik ta ära saadab, ning samas on ka seletus, et „[k]unagi oli Palanumäe kuusiku ääres kraavis otsa saanud Jutiku nimeline lehm, sealt see nimi“ („MÜ 3“: 793). Kohanimed võivad ka muutuda, kui uued mälestused vanadele peale kasvavad: kui „Naistes ja poegades“ ehitatakse Palanumäe tippu triangulatsioonitorn, siis saab mäepealne põld Torninurme nime („MÜ 3“: 699).

Kadri Tüür märgib, et argielu ruumikujundites realiseerub „suletus tunnustes „kodune“, „soe“, „turvaline“, sellele vastandub aga avatud, väline ruum, mille iseloomulikud tunnused on näiteks „võõras“, „vaenulik“, „külm““ (Tüür, 2002: 99). Palanumäelt välja jääv maailm toob tõesti õnnetusi ja ohte, mis ei jäta ka talu elanikke puutumata („MÜ 1“: 339; 702–703), olgu tegu hobusevaraste, aidalõhkujate või võõraste sõduritega. Samas toob väline ka põnevust ja vaheldust üksluisesse ellu. Lapsed ja Mai (aga hiljem ka teised Palanumäe perenaised) tunnevad, et kodutalus ei juhtu kunagi midagi põnevat („MÜ 1“: 464). Kuna Hendrikut viivad vallavanema ametikäigud ka kibedal tööajal kodutalust eemale, ärritab see Maid veelgi. Ka esimene tüli Mai ja Hendriku vahel tuleb noore perenaise soovist valla laulukoori minna, et vahel teiste omaealiste seltsi pääseda („MÜ 1“: 222–224), millega tema mees kuidagi nõustuda ei taha.

Kui veelkord idülliruumi otsida, siis leiab selle pigem mälestustest, kus alles on jäänud ainult hea, nagu lapsepõlvkodu Luiga Mai jaoks. Lootusrikkalt Palanumäe päratusse ellu tulnud noore Mai jaoks muutub isakodu peagi kuldseks mälestuste paigaks, kõik hea on sinna koondunud („MÜ 1“: 238; 671; 712). Perenaiseks ihanud noore naise

särtsakasse eluusku tuleb tulpimust, mis päädib tema algatusel Nuustakul kaupmehepõlve katsetamisega („MÜ 1“: 730) ning suure pettumusega, kui sealt tagasi peab tulema („MÜ 2“: 563).

Palanumäe laste päevadesse pakub iga võõrsilt tulnud uudis elevust. Tüttele külla tulles toob ka Luiga vanaisa kaasa kauguse, „kus juhtus kummalisi salapäraseid asju, tõelikult sündis kõik huvitav seal, siin harilikus talus ei juhtunud midagi. Vanaisa kõndis ja rääkis teistmoodi kui siitkandi rahvas, tema oli suure maailma saadik“ („MÜ 1“: 351). Elias on üle nooremast õest-vennast, sest tema on kaugemale pääsenud („MÜ 1“: 399), ikka on lastel soov isaga tema sõitudele kaasa saada. Kord on nurujaks Elias („MÜ 1“: 435), kord Ruudu („MÜ 2“: 13–18). Ning Hendrik tunneb, et vananemisele vaatamata on ikka kasvamas peale „uusi poegi, kes üleval õuemurul nurusid sõidule ja olid ilmatu rõõmsad, kui isa nad kaasa võttis. [---] Kord oli ta oma isale samuti peale käinud“ („MÜ 2“: 14).

Vaatamata lapsepõlvesoovile pääseda kodutalust kaugemale, on Palanumäe talu koondav ka Hendriku täiskasvanud laste jaoks. Kõik lapsed ei saa isakodusse jääda, nad peavad õppima ameti, seadma oma elu mujal. Ometi jääb mulje, et vähemalt Eelia, Juhani ja Ruudu jaoks on Palanumäe talu alati kohal oleva isaga küllusesarve sarnane, kust võib nõuda abi, ning mille rüppe võib alati naasta, hoolimata talu hetkelisest majanduslikust olukorrast või isa vanusest.

Siinkohal tuleb mainida Suside Nuustakul elatud aastat. Hendrik mõtleb, et alevis poepidamist katsetada võib, kuid ta ei pääse muretsemisest: „Kas Palanumäel niideti juba, kas rentnik oli ülepea heina tegema asunud? [---] „Mes tuu minu mure,“ rahustas Hendrik end. Kuid ta teadis, et see polnud nii. Üks asi oli, mis ta mõtles või ütles, teine asi oli tunne. Palanumäe oli tema sees oma aastaegade ja rütmidega“ („MÜ 1“: 729–730). Ka lapsed näevad Nuustakul elades kodu siiski Palanumäe talus („MÜ 1“: 888), kuhu ihatakse tagasi seda enam, mida ärevamaks 1905. aasta sündmused muutuvad.

Kui Palanumäe on võlgades ja Hendrik „Lambi“ alguses tõsiselt suurtalu müümisele mõtleb, siis mõistab ta, et kuigi Palanumäe müümine tooks majanduslikku kergendust, ei ole kodutalust kerge lahti lasta. Juhan tajub, et kui isa talu maha müüb, siis kaotaks ta oma elu kordaseadmise võimaluse – on ta ju alati lootnud Palanumäe peremehekohta endale saada. Teisalt Lembitu mõtisklused, kes tunneb hirmu mõeldes

võimalikust uude kohta kolimisest. Kuigi ta peale vallakooli lõpetamist kahetses, et ei saa pere vaesuse tõttu oma haridusteed jätkata, on mõte vanast kodutalust lahkumisest ähvardav, sest see tähendaks lahti ütlemist kõigest sellest, mis ühe talu koduks teeb („MÜ 4“: 60). On arusaadav, et Lembitu ärevust kirjeldades kujutatakse emotsionaalset sidet, mis igaühel sünnikoduga on, isegi kui praktiliselt mõeldes oleks kodukohast lahkumine kõige parem samm. Ja ometi leiab ka Hendrik, et ta Palanumäed müüa ei saa. Ilmselt on temagi otsuse juures suurtallu edasi jääda soov olla peremees oma isa pärandatud majapidamises, kuid tema otsuse juures on oma osa ka praktilisel kaalutlusel: Palanumäe on talu, kus kõik maatükid – nii põllud, mets kui heinamaad – on koos; kohad, mida ta vaatamas käib, on käest lastud, või puudub seal midagi, mis Hendriku jaoks talupidamiseks vajalik („MÜ 4“: 61).

Jõgiromaani viimase jao lõpuks on aga tallu jäänud vaid kaks Hendriku poega. Juhan, kuigi temas Hendrik peremeest ei näe, saab rentnikuna peremeheohjad enda kätte, ja noor Hind. Ilmar ning Lembit tunnevad, et neil ei ole kodutalus, kus elab kaks perekonda, tegelikult ruumi. Nii lahkuvadki nad „Lambi“ alguses Tallinna tööd otsima.

Just nagu ajalist panoraami luues kirjeldab Traat talukeskse maailma hääbumist, nii näib seda veelkord kinnitavat „Minge üles ...“ viimase jao tegevuspaiga liikumine Palanumäe ja Tallinna vahel. Talu ruum, ükskõik kui keskne see jõgiromaani tegevuses seni oli, muutub liiga kitsaks, ning selles ei ole tulevikku noortele, kes elus edasi tahavad jõuda. Linnaminek muutub paratamatuseks.

Ka Helmi lahkumine koos pojaga Palanumäe tülide keskelt on paratamatu. Nagu „Puudes“ imestab mõisavalitseja, et Hind tahab peremehekohalt valla („MÜ 1“: 79), nii kordab sajand hiljem sarnast mõtet Henrik: „Vabatahtlikult tagasi teenijatüdrukaks – kes oli seda enne kuulnud! Kas viimase loodri või lakkekausi kõrval – ikka ihati perenaine olla!“ („MÜ 4“: 688) Kuid Palanumäe on turvalisest kodukohast muutnud kitsaks ja umbseks paigaks, kus puuduvad turvatunne ja tuleviku nägemise võimalus. Sellest siis Helmi otsus talust, mis oli tema kodu viimased kümme aastat, lahkuda, mäest koos pojaga alla sõita.

Palanumäe talu oma maamärkidega on kõigi Suside kodu. Olulisim maamärk talu juures on mägi ise, mille veerel ta asub. Kuppelmaastik, millel kõik Tsirgusilmas sündinud on üles kasvatud, mis on õpetanud neil raskeid koormaid järsust kallakust üles juhtides

tasakaalus hoidma, säästma ülesminekul jõudu ja hoides alla laskudes kiirust tagasi, et see kontrolli alt ei väljuks, nägema päikese tõusmist mäe varjust või selle vajumist mäetipu taha. Palanumägi on maastikumärk, mis paelub ikka ja jälle erinevate tegelaste meeli, seetõttu on õige selle tähendust epopöas kirjeldada.

3.4. PALANUMÄGI: MÄGI JA KÕRGUSTESSE LIIKUMINE.

Kriitikud, eriti Ülo Tonts ja Rein Veidemann (vt. Tonts 1988; Veidemann 2010) on rõhutanud „Minge üles ...“ romaanides „mäe“ kui kujundi suurepäraselt läbikirjutamist ning semantiliselt paljutähenduslikkust, samuti kivi märke veeretamise motiivi, mis seostub eluteega. Selle taga võib näha viiteid Sisyphe müüdile – talu on koorem, mida peremees peab märke veeretama („MÜ 1“: 595), ja on paratamatu, et see võib aja jooksul liiga raskeks muutuda. Ometi ei ole talu omamine jumalate karistus, vaid omal vabal tahtel kanda võetud koorem, mille maha panemise mõte kodutallu juurdunud inimesele võimatu tundub.

Jõgiromaani pealkiri „Minge üles mägedele“ kutsub tõusma uutele kõrgustele – motiiv, millest autor ise on Rein Veidemannile antud intervjuus soovitanud romaani põhiideed otsida: „minna üles, tõusta uuele tasemele. Elujärjes, hariduses, majanduses, kultuuris, maailma tajumises, isegi inimlikkuses. Kas ja kuidas see õnnestub, on iseasi“ (Traat 2010: 8).

(Palanu)mäel on iga tegelase jaoks erinev tähendus. Mägi võib olla püüdluste tipu kujund, või muutuda painavaks varjuks, mis ei lase oma külgedel elavil inimesil rahu saada. Ta on oma suurusega kõikehõlmav, ümbrust oma varjuga kummitav: „Mäele olid kõik aastad ja inimesed ühevõrra head, kõik ukseid lahti, ta ei tulnud ega läinud, seisis paigal kui surm, sest sellel, kes on nii suur ja kõrge, polegi vaja midagi teha, piisab vaid juuresolekust, et oma suhet ja tahet peale suruda.“ („MÜ 1“: 530).

„Võim“ algab nii: „Kogu mäest ei käinud kellegi jõud üle. Ükskõikselt kõrgus ta üle ümbruskonna, tundmata huvi, kas tal on õigust olla nii valdav, et parimalgi tahtmisel pole võimalik temast mööda ega üle vaadata“ („MÜ 1“: 173). „Minge üles ...“ tegelaste

jaoks on Palanumägi suurim ümbruskonnas. „Nii kaugele kui silm küündis aknast vaatama, laius mägi, ta oli ju suur. Osa läänepoolset mäekülge kuulus Mõrale, põhja- ja idakallaku alaserv aga Lõigele ja Alajaanile [---]. Kuid kogu mäge ei suuda keegi oma valdusse saada“ („MÜ 1“: 199). Mägi on vaatamisväärsus, mille tippu kogunetakse jaanipäeva tähistama („MÜ 2“: 93jj) ja mida näidatakse külalistele („MÜ 1“: 532). Kui „Naistes ja poegades“ mäe otsa triangulatsioonitorn ehitatakse, siis köidab see tähelepanu ja temast saab „kohe kohaliku maastiku vaatamisväärsus“ („MÜ 3“: 680, vt. ka „MÜ 4“: 136), mis toob ka kaugemaid külalisi, kes „Lambis“ kodumaa ilu nautida soovides mõtlematult põldudel tallavad ning sellega Hendrikule ja Juhanile meelehärmi valmistavad („MÜ 4“: 134).

Suurima mäena ümbruskonnas köidab Palanumägi ikka inimeste meeli. Kuigi jutustaja küsib: „Jah, aga mis oli üks mägi? / Üks moreenikuhjatis teiste samasuguste, ainult pisut madalamate hulgas,“ jätkab ta kohe „Tema tähtsus rippus ära sellest, kuidas inimene teda vaatas ja mida ise elult nõudis; mägi oli peegel ja elu sümbol“ („MÜ 1“: 532). Mägi on „Minge üles ...“ tegelaste mõtetes, nad annavad talle tähenduse vastavalt hetkeolukorrale ja -emotsioonile. Eeskätt on mägi inspireerija: „mägi sundis sõnatult: üles, minge üles, ärge jääge konutama kallaku peale, see on kõige hullem, mis teiega võib juhtuda! Ikka üles, üles; ärge hoolige argusest, loidusest, jõuetusestki, kui see teile peale tuleb!“ („MÜ 2“: 282) On tähelepanuväärne, et Palanumäe talu asub poolel teel mägge. Kus oleks talusüdamel parem koht? Mäe tippu ei jõuaks keegi piisavalt kraami vedad, all mäe jalamil algab aga soo („MÜ 1“: 228)?

Kui vaadelda sõna „mägi“ kasutamist epopöas „Minge üles ...“, siis võib tekstikohti, milles „mäest“ juttu on, jagada kaheks. Esiteks lõigud, millesse pikitud **filosoofilisi mõtisklusi**, kus mägi on pigem sümbolkujund kui reaalne pinnavorm. Nii jutustaja kui tegelaste mõtteis ja kõnes on „mägi“ sümbolkujuna tähtsal kohal jõgiromaani algupolel, eriti „Võimus“ ja „Vallas“, kus **mägi** seostub **aatega**. Romaani edenedes suureneb sõna „mägi“ kasutamise juures **argiste kujutluste osakaal**: tegelaste mõtteid köidavad enam kaasaja poliitilised sündmused ja töö, mida on vaja teha talu edasi viimiseks, kui arutlused metafoorsest, vaimsest mäkketõusust. Mägi muutub füüsiliseks takistuseks – olgu see siis rehepeksugarnituuri hobustega mägge vedamisel („MÜ 3“: 673; „MÜ 4“: 173), inimestele, kes kergelt väsivad („MÜ 3“: 225–226) või mäge hästi ei tunne (MÜ 3: 779). Jutustaja kõnes ja kohalike haritlaste mõtetes on mäel pigem **sümboolne tähendus**. Palanumäelastele ja lähikonna elanikele on mägi märgatavalt **reaalsem**, temast

on vaja iga päev sõna otseses mõttes üles astuda, kuigi ta kütab ka nende kujutlusvõimet. Nende jaoks võib mägi omandada ka **müstilisi jooni** – nagu Kotteri surma eel unenägu lossist mäeküljel kivi all („MÜ 2“: 269) või musta mehe, maajumala kodust sealsamas („MÜ 2“: 48).

Jutustaja võib kommenteerida tegelaste mõtteid ja tegusid ning anda neile seose märke tõusmisega. Kui Tissi Peeter püüab aita Margreti juurde pääseda, siis jutustaja märgib, et Peter „pidi Palanumäe aita pääsema, seal oli tema mägi ja püüdluste kõrgus“ („MÜ 1“: 608); Leena noorima tütre surma juures: „Liine oli jõudnud kingule – igal eal oma mägi“ („MÜ 1“: 737). Jutustaja räägib mäe kõnekusest või vaikusest („MÜ 2“: 109); temast kui saladuste hoidjast („MÜ 2“: 354–355); tema east ja kõikvõimsusest („MÜ 2“: 101); tema majesteetlikkusest ja inspireerivusest („MÜ 3“: 274) ning ükskõiksusest („MÜ 3“: 370).

„Minge üles ...“ tegelaste jaoks on Palanumägi tavaliselt reaalne maatahis, sümbolseid varjundeid omandab ta harvem. Ometi tajuvad looduses kinni olevad talumehed „igas kõrguses midagi püha, olgu see Jumal, kirikutorn või kodumägi“ („MÜ 1“: 484).

Tegelaste **mõtteid mäest** ja selle **tähendusest** muudab ka **edasi liikuv aeg**. Koolmeister Teder peab 1885. aastal Hendriku ja Mai pulmalauas kõne, mis räägib aatest ja kutsub noorpaari märke, kaunima tuleviku poole astuma („Minge üles mägedele, minge ikka edasi, saagu teid palju kui liiva mere ääres ja ärge unustage Jumalat, tema annab teile paremaid päevi ja valgemaid aastaid ning puhub lõkkele teie aate, et te põleksite eluaeg heleda leegiga nagu see lamp siin tõsise eesti talutare lae all“ („MÜ 1“: 182–183)). Need sõnad annavad märku pidulikumast päevast ja vabamast õhkkonnast, mis ei ole andnud teid argipäevale, mil aate tähendus on teine. 1918. aastal meenutavad Hendrik ja Mai oma abielu algusaega nii: „Ku pallu sis kõneldi aatest! Aade niipiti ja naapiti, kõge üle viil paleus.“ („MÜ 2“: 369–340).

Aeg paneb paika kõnede sisu. Nii erinevad Aalepi sõnad Hendriku ja Lilli pulmas 1919. aastal Tedre 35 aastat varem öeldutest tunduvalt. Jutustaja võtab nad kokku nii: „tema kõne tuumaks [jäi] üleüldine õnne- ja edusoovimine. Hoopiski ei kutsunud ta pruutpaari minema üles mägedele, nagu tegi seda koolmeister Teder üle kolmekümne aasta tagasi Hendrik Susi esimeses pulmas. Aeg oli muutunud, mägi ise küll muutumatu, kuid tänapäeval ei tundnud selle vastu enam keegi huvi; päevakorral oli sõda“ („MÜ 2“: 700).

Nii tegelaste kui jutustaja jaoks muutub mäest mõtisklemine teisejärguliseks keerukates ajaloolistes oludes.

Gustav Teder isegi tajub venestusajal, 1890ndate keskel, optimistliku edasiliikumise asemel ängistust: „[e]i saanud lahti tundmusest, et see kauge paleuslik mägi, kus Kungla rahvas on prii ja õnnelik – mille poole ta oli püüelnud ja kõigest hoolimata ikkagi ihkas – see paleuslik mägi oli silmapiirilt kadunud [---]. Ning kallaku eest polnud pääsu, kaldel oli oma halastamatu seadus: kes ei püüa ülespoole, hakkab tasapisi alla veerema“ („MÜ 1“: 495).

Tema kõrvale võib seada Hendriku, tollase vallavanema tähelepanekud: vallale tuli vaadata „keskmisest kõrgusest. Kõrge aate mõõdupuid ei saanud kasutada, vallarahvas oli aatest kaugel, kuid päris aateta polnud nad ometi, sest ka kõige vähenõudlikumas elus ei puudu omad mäed. Kas aatest oligi vaja mõelda iga hetk, aade toimis kõige kindlamini ikkagi siis, kui tehti tööd, nähti vaeva ja püüti ilusama elu poole“ („MÜ 1“: 477). Nii on aade ikka midagi kõrget ja pidulikku, kuid argipäeval tuleb teha tööd, täita väikeseid ülesandeid, unustada aade ja märke minek ära, sest töö, oma kohuse täitmine, ongi aate poole püüdlemine ja märke rühkimine.

Mägi kütab tegelaste kujutlusi. Tekitab küsimusi sellest, mis on tema sees, kuidas ta tekkinud on. „Tan mäe all pidi järv olema, om vanarahvass kõnelnu“ („MÜ 1“: 241), meenutab Moorits. Teisal mõtiskleb Hendrik end saatnud lapsepõlvkujutluste üle: „See oli, nagu põleks mäeküljel üleval pool Kuusepuhmast hele valgus. Puude, postide või inglitiibade küljes olid suured lambid ja need põlesid seal heledalt, pidulikult, otsekui küünlad jõuluõhtul kirikus, ainult selle vahega, et nad särasid mäe küljel ja mäe peal igal ööl, justkui oleks seal üks lõppematu jõuluõhtu“ („MÜ 1“: 256).

Mägi võib olla ka raskuste ja vaeva sümbol, sest suur jagu Palanumäe rahva elujõudu „kulus mäest alla- ja ülesminekule, küll jalgsi, küll hobusega. Kuipalju jõudu oli võtnud see veerjas nõlv, kust vanker jooksis mõnikord käginal alla, nii et kodaraid polnud näha!“ („MÜ 1“: 560–561). Kotter küsib eneselt Kannistikus kive kaaludes, „[m]iks ei võiks Jumal [põllumehe töö vähendamiseks] tulla maadlema mäega, katsugu võitu saada sellest, mille ta ise on loonud tões ja väes“ („MÜ 1“: 266).

Palanumäelased on oma mäe üle uhke, see on nende hinge kasvanud. Alatare Mooritsa poeg Aadu pöördub koos Elluga Palanumäelt lahkudes tagasi vaatama. Kuigi

jutustaja küsib, „Mis oli Aadul metsast või mäest? Tema hing oli hálbinud suurde linna,“ ning oletab samas, et see siiski päris nii ei ole: „Miks ta siis Saare nurmelt suurteele pöörates end Hendriku kõrval rahutult nihutas ja Palanumäe lumisele mäeküljele pika pilgu saatis?“ („MÜ 1“: 312) – ta on küll kaugelt jõudnud, kuid siiski on midagi mäes, mille veerul ta oma lapsepõlve veetis, mis tal tagasipööramata ära sõita ei luba. Ellgi küsib pojalt enne Peterburgi minekut: „Kas sääl om korgit mägesit kah?“, ning kui kuuleb Aadult, et seal on ainult sood, siis „langes pealinna tähtsus Ellu silmis märgatavalt. Ta tundis end tublisti kindlamana! Mis sest Peterburist peljata, kui seal pole õiget mägegi!“ („MÜ 1“: 308). Nii ongi mägi kõige kallim ja omasem neile, kes selle küljel üles kasvanud. Sellega mõõdetakse kõiki teisi paiku lähedal ja kaugel.

Kujutlus mäe kadumisest või tasaseks kulumisest kuulub hirmutavate kilda. Hendrik võpatab, kui Mai talle ütleb: „Ma näije üits üüse und, et Palanumäkke es oleki. [---] Mägi olli nigu väitsega ütetasatsess lõigatu, Alatarenurme kõrgune palt“ („MÜ 1“: 660). Valteriga on asjad keerulisemad. Esimene maailmasõjas ja Vabadussõjast saadud hingehaavade tekkinud painavad unenäod piinavad teda pidevalt, muuhulgas kangastub talle ka mäe madalaks vajumine. Nii ütleb ta isale ja Lillile: „Me mägi vajoss egä minutiga madalambass. Kas te ei näe?“ („MÜ 3“: 84); teisel, hullusehoogude ägenedes tajub ta, et mägi on maha kaabitud. Märt tunneb sellist tunnistust kuuldes ebameeldivat puudutust. Ta vaatab aknast välja ja tunneb, et see „vaade oli talle lapsepõlvest peale sisendanud rahu ja meelekindlust [---] kõik Soed tundsid kogu eluaja, et mägi algab Alatare juurest, nemad elavad mäe peal ja kuuluvad mäega sünnist saadik kokku. Ja kui nüüd üks Susi tundis, et mägi on jäänud madalaks kui mutimullahunnik, siis oli see tõeline kurbmäng“ („MÜ 3“: 257).

Järgnevas annan ülevaate erinevate tegelaste suhtumises Palanumäesse.

3.4.1. HIND RAUDSEPP JA HENDRIK SUSI

Hinnule, nagu tema isale Mustale Lõpuselegi, on mägi eraldumise koht, avarama silmapiiri ja mõttelennu andja, paik, kus muust maailmast eemalduda saab: „Ainult üles! Üles puude alla, Palanumäele [---]. Seal on ta prii, seal ei torgi keegi tagant, seal on

maajumala valdus. Lahti talust, töömuredest, peaaegu elustki, sest puude hää kostaks nagu teisest, paremast ja puhtamast ilmast.“ („MÜ 1“: 20–21)

Nii ei tunne aga iga peremees: Hendrik vaatab romaanis „Muld“ järele märke jalutavale paarile ja mõtleb: „tema lapsed käivad mäe otsas sagedamini kui tema ise omal ajal. Viivad külalisigi kaasa ja on uhked, et mägi on nende maa peal ja sealt näeb kaugele“ („MÜ 2“: 841) – Hind ja Hendrik on kaks erinevat inimtüüpi.

Need kaks inimtüüpi aitavad seletada ka „Minge üles ...“ proloogi ja ülejäänud jagude stilistilist erinevust. „Puud“ on poeetilisem ja saagalikum, alates „Võimust“ muutub kujutusviis eepilisemaks, tegelased iseloomult asisemaks, aja ja ruumi suhted konkreetsemaks ja läbilõige ühiskonnast laiahaardelisemaks.

Võib siit otsida peremeheideaali Traadi loomingus? Peremeest ei saa mehest, kes ainult unistab (nagu Hind või Tissi Iisak), ei ka sellest, kes märke ei pürgigi („Minge üles ...“ seisukohast on sellised ilmselt Perve ja Make pered), sest niisugune inimene mandub. Teada, et alati on olemas tippe, mille poole püüelda, ning isegi siis, kui nendeni iial ei jõuta, on tähtsaim tee ise, igavese kiviveeretamise kohustus. Võib-olla on selline peremees Hendrikus leitud – ta ei tiku mäetippu, kuid ei veere ka sohu. Ei anna ebaõiglusele järele ja teeb kõik, et koormat, mille nimi on Palanumäe talu, edasi vedada, kuigi õnnetused seda ikka tagasi veeretavad.

Hind unistab ja tunneb enese õlul kõigi ebaõnnestumiste raskust. Sellest ka vajadus maailmast eemale tõmbuda. Ja ometi on ta valmis „Puude“ lõpus mäetipust alla laskudes peremehekoormat kandma hakkama (vt. „MÜ 1“: 163). Kui ta kohtumeeste vahel ära viiakse, siis jätab ta mõttes jumalaga Paabu, ristiku, puude ja mäegagi („MÜ 1“: 169), justkui need oleksid kõige tähtsamad asjad tema elus.

Mägi kütab siiski ka noore Hendrikugi kujutlusi, annab talle lootust vabaksostetud Palanumäega tulevikule („MÜ 1“: 254–255). Ja miks mitte mäe tipu poole vaadates unistada, kui ollakse noor ja kogu elu veel ees. Kuigi Hendrik mõtleb sündivast pojast ja valgusest, mis paistab mäe tagant, ei saa jutustaja märkimata jätta, et „[a]jalool pole sammu, on vaid raudsed saapad ja valgus on unistus, mille pärispalet on raske ette kujutada“ („MÜ 1“: 255), mida võiks pidada manitsuseks lugejale, et ta noore mehe ulmadega kaasa ei läheks – need on petlikud. Unistaja on „Võimu“ Hendrik, „Pilkaja“ tegevuse ajaks, pea kümme aastat hiljem, on tema nägemused teisenenud. Unistused on argipäeva ees taandunud ja segunenud pettumustundega: „Sügisõhtu tuletas meelde, et mäe

peal polnud ei küünlaid ega muid valgusallikaid kunagi olnudki. Ainult päike, kuu ja tähed käisid oma igavest ilusat teed. Aeg oli sellega leppida, aga inimese hing on juba kord niisugune, et kujutluse kuma on valgem taevakehade valgusest“ („MÜ 1“: 553–554).

Mõneski mõttes jääb Kotteri arusaam mäes ja elust selle kallakul Hendriku ja Hinnu maailmanägemuse vahele.

3.4.2. KOTTER SUSI

Kui Hendrik noorena mäe vaadates tulevikuulmadesse sukeldub, siis Kotter mõtiskleb vana mehena Kannistikus istudes talutöödest ja heietab mälestusi, mõeldes siiski ka tulevastele põlvedele ja vabaksostetud Palanumäele. Tema sooviks pole pidada mäe tipus laulupidu, vaid saada kogu mäekülg kividest ja kändudest puhtaks: „Mägi oli suur ja kui inimene hakkas seda nurmeks tegema, paistis ta minevat veelgi järsemaks, kõrgemaks ja suuremaks, otsekui oleks ta end sirgu ajanud ja kikivarvule tõusnud.“ („MÜ 1“: 265) Ta soovib näha kogu mäe kattumas nurmega – „[i]ga kiiluga lõhutud kivi lähendas päeva, kus Palanumägi kattub üleni haljendava orase ja punase ristikuga, nii et eemalt tulles paistab mägi üksainus suur haljas mäta. See oli pilt, mille nimel tasus püüda“ („MÜ 1“: 366), sest „[m]ägi oli maa, ja maa pärast oleks võinud Kotter kas või põrgusse minna“ („MÜ 1“: 263).

Peale Kotteri surma töö Kannistikus, mäelt talule maa juurde võitmine, lõppeb. Hendrik tunneb, et on isast kehvem, ning kuna mägi nõrkust ega poolikut tööd ei salli, palkab ta Tädi-Jaani kive lõhkuma („MÜ 2“: 439). See toob aga ainult õnnetust – Juhan ja Ruudu püüavad ise kive õhku lasta ning saavad viga („MÜ 2“: 440).

Olgu Kannistikus kivi alla või mäe sees pealegi maajumala riik, kuid põllumehe riik on mäe peal. Vana peremees tunneb Palanumäed Hendriku nimele kirjutades paratamatult, et Alatare on „surma eeskamber, millele mägi ja jumal pöörasid selja, võib-olla ka maajumal, keda vanaperemees ainukesena kogu talus visalt uskus. Sealt sooservalt polnud enam mäkketõusmist, allakolimine oli lõplik taandumine“ („MÜ 1“: 314).

3.4.3. POTITARE PEETER JA SUSANNE SEEBALDT

Mägi pole aga sugugi kõigile positiivse tähenduse kandja. Palanumäes näeb ohtu Potitare Peeter, põhjuseks must südametunnistus peale Palanumäe talu metsast puude varastamist ja 1919. aastal Hendriku peale kaebekirja sepistamist. Mäe vari, mis kõrgub üle tema majakese, tekitab temas umbusku ja süümepiinu: „polnud teada, kustpoolt vaatas Potitarele Jumal, kas otse ülevalt, korstnast sisse, või oli ta asukoht siiski Palanumäel, kust tal oli nii hõlpus valvet pidada üle kogu ümbruskonna.“ („MÜ 1“: 475).

Nagu Potitare Peetrit, nii rõhub mägi ka Susanne Seebaldtit, kuid seekord pole asi süükoormas: „See mägi, mis hakkas juba eemalt teelt paistma, rõhus teda, oli nii tõmp ja kõrge, varjas vaadet kaugemale. Silmapiir oli siin üldse murtud, see polnud küll mingi uudis, oli ta ju üles kasvanud samal kõrgustikul, kuid täna see häiris teda. Talu asus poolel teel märke, seda ei saanud muuta. Kas all või päris ülal, kuid mitte poolel teel, see mõjus poolikult ja ei meeldinud talle“ („MÜ 2“: 638). Kodumaa mäge nähes ei mõtle Susanne tippu tõusmisele ja sealt kaugemale nägemisele, vaid silmapiiri ahendamisele. Susannel polegi soovi tippu tõusta, edasi pürgida. Tema on rahul paigalseisuga, sellest ka nurin talu asukoha pärast – olgu ta pealegi all madala maa peal või kõrgel tipus, peaasi, et ta oleks kindlas paigas, mitte poolel teel, mitte arengus. Talu ei lase aga kapselduda oma mõttemaailma või minevikku, ta eeldab liikumist, edasipürgimist tuleviku poole. Nii ei olegi võimalik Susannel Palanumäele perenaiseks tulla ilma, et sellega kaasneks kahetsus. Kuid selline võimalus on „Minge üles ...“ maailmas välistatud, (aja)lugu on teisiti paika pandud.

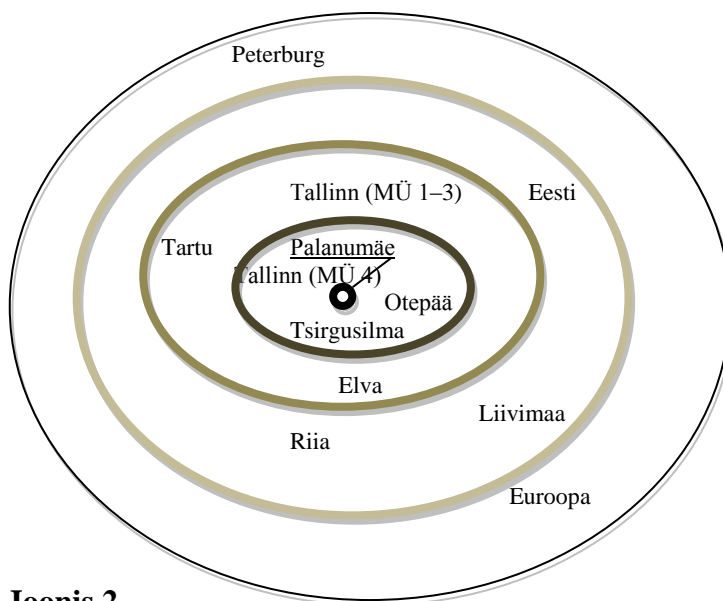
* * *

„Minge üles ...“ maailma keskmes on Palanumäe talu oma maamärkidega. Romaani ilm jaotub **horisontaalseks** ja **vertikaalseks**.

Horisontaalne, maakaartide maailm, on proloogis kinnine. „Puude“ ilm on suletud maailma mudel, kus elatakse paikselt mitu inimpõlve. See soodustab stabiilse maailma loomist, millest välja liikuda soovijad saavad hukkamõistu osaliseks. Proloogis leidub aga ka paiku, mis asuvad teises, müstilises ilmas, nagu manatare või ohvriaed. Kogu proloog keskendub vana maailma säilitamisele. Külakogukonna tasandil see õnnestub – need, kes

püüavad oma saatust muuta, kiusatakse taga ja sunnitakse alluma. Hinna saatus näitab, et peremehele on ohtlik unistustemaailmas viibida.

Järgmistes jagudes maailm avardub (Vt. **Joonis 2**). Koos tegelaste ringi suurenemise ja Hendriku vallavanema ametis liikumisega laieneb ka maailm, mida lugejad näevad. Esimestes osades toimub see peamiselt Tsirgusilma valla siseselt, edasistes liigutakse ka kaugemale – jõutakse Elvasse ja Tartusse, Lembitu elu- ja sõjateed jälgides ka Tallinna ja Kirde-Eestisse. Maailma avatus väljendub ka info liikumises (ajalehed ja raadio tulek) ja pikkade distantside ületamise lihtsamaks muutumises (raudtee, hiljem Ruudu auto).

Joonis 2

Kuigi Palanumäe on Suside perekonda koondav, võib see muutuda ka ahistavaks, eriti lastele ja perenaistele – neile tegelastele, kes sellest suletud ilmast tihti välja ei pääse. Ometi ei ole ka väljapääsenuil vahel muud teha, kui tagasi isakodusse tulla abi ja toetust saama. Kui algselt on lastele talust välja pääsemise soovi ajaniks uudishimu, laiema ilma nägemise iha, siis nende sirgudes muutub talust lahkumine paratamatuks vajaduseks – kõik ei saa kodutallu jääda. Kes aga on see Hendriku lastest, kes jõuaks isatalu edasi pidada? See küsimus jääb lõpuks lahtiseks.

Kui algselt on talu midagi, mida viiakse edasi parema ja jõukama tuleviku poole, siis jõgiromaani lõpus on sellest saanud koorem, mille kuristikulangemist tuleb takistada – enam ei ole küsimus edasiarengus, vaid languse vältimises. Hendriku vananemine ja

sõjad on muutnud ka kogu elu küsitavaks – iga uus võim nõuab midagi erinevat, peab kinni uutest põhimõtetest.

Vertikaalsele teljele asetub nii tallutulek ja mäkketõus, mis võib sümboliseerida elus edasipüüdmist ja aadete otsimist. Mäe kui sümboli täpse tähenduse aitab mõtestada nii aeg kui inimene, kes seda vaatab: lootusrikkamatel päevadel tundub mägi innustaja, halbadel aegadel oma kõikehõlmavuses silmapiiri varjutava painajana. Ometi on mägi palanumäelaste jaoks oluline maastikuobjekt – talu ilma mäeta ei kujuta nad ette.

M. Traat ise on öelnud, et romaani aluseks on kolmikrakend: „Brahma, mis tähendab loomist, Višnu, mis tähendab tasemeni jõudmist ja selle hoidmist, ning Šiva, mis on viljastamine, aga ka häving ja allakäik“ (Traat 2010: 8). Nii võib vaadata jõgiromaani esimest jagu, Kotterit Palanumäe peremehena ning talu vabaksostmist loomisena, venestusaega ja iseseisvusaja algust taseme hoidmisena ning perioodi, mis algab majanduskriisiga hävingu ja allakäiguna.

Hendriku noorim poeg lahkub jõgiromaani lõpus koos emaga Palanumäelt. See ei ole kümneaastase poisi valik, kuigi ta tajub, et tülitsedes edasi elada ei saa. Koos emaga sõidab laps mäest alla – et liikuda edasi ahistavast ja kitsaks jäänud maailmast. Tema ja kõigi teistegi palanumäelaste saatus jääb lahtiseks – Lembit on Punaarmee tööpataljonis ning Juhan endiselt Palanumäel, kuid mis on saanud Märdist, Ruudust ja Ilmarist, jääb teadmata.

Teise maailmasõja järgne aeg ei anna kindlust ei kodutalus ega laias maailmas. Ometi näib, et kodutallu jäämine tähendab seismajäämist, kuid nagu mägi tegelasi jõgiromaani algusest peale on kutsunud edasiliikumisele, ei ole võimalik kellelgi, kes on noor, seisma jääda. Edasi liikumine on paratamatu ja vajalik, et vältida mandumist, ning vahel on vaja selleks, et uutesse kõrgustesse tõusta, kodumäe küljelt ühel kevadõhtul alla tulla ning laias maailmas uued mäed leida, mille poole püüelda.

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö on pühendatud Mats Traadi epopöa „Minge üles mägedele“ retseptsiooni, aja- ja ruumipoeetika uurimisele.

„Minge üles ...“ retseptsiooniga tutvudes selgus, et kuigi jõgiromaani kõik jaod on olnud kriitika vaateväljal, oleneb nende hindamine realistliku romaani mainest. Kui kriitikud analüüsisid „Minge üles ...“ proloogi lähemalt, süüvisid nii romaani kujunditesse, ajakujutusse kui keelde, siis 90ndatel ilmunud jagudes nähti järjekordseid „traadilikke“ teoseid, mis väljendus põllumajandust ja taluelu kujutavatel teemadel kirjutamises ja traditsioonilistest väärtustest kinnipidamises. Alles „Naiste ja poegade“ ning epopöad lõpetava „Õelate lambi“ ilmudes muutus nägemus jõgiromaani tervikuna: seda nähti kui kummardust kogu talupojaühiskonnale ja Eesti rahva ajaloole.

Laiem uurimus vaadete muutumises realistliku romaani suhtes 20. sajandi viimastel kümnenditel ja 21. sajandi alguses Mats Traadi proosaloomingu retseptsiooni näitel ongi üheks käesoleva töö edasiarendamise võimaluseks.

Kuigi jagude eraldi köidetena ilmumine soodustas nende lugemist rippumatute teostena, leiab suurem osa kriitikud, et nad on mõjuvamad just jõgiromaanis tervikuna. Kriitikud on täheldanud Traadi stiili lakoonilisemaks ja tihedamaks muutumist. Enim kiitust pälvib Traadi romaanides autori võime kujutatavasse aega sisse elada, tegelased nende ajas ja ruumis elavaks muuta. „Lambi“ juures muutub „Minge üles ...“ ka ühe maailma lõpu looks.

Koos proloogiga ilmus „Minge üles ...“ aastatel 1979–2010, romaani tegevusaeg hõlmab aga ühe sajandi: 1846–1946.

„Minge üles ...“ romaanides võib näha kahte ajaplaani: lineaarset ajaloolist ja isiklikku aega, mis kulgeb ühest aastast teise, inimese elust surmani, selle kõrval on aga jüripäevast mihkclipäevani kestvat tsüklilist aega, mis dikteerib talumehe tööd. Kui proloogis võib näha ka mütoloogilist aega, siis alates „Võimust“ jaost see taandub.

Kuigi Traadi tegelased ei ole ajalooliste sündmuste keskpaigas, ei lähe ajalugu nendest puutumata mööda. Külaühiskonnas erineval sotsiaalsel positsioonil seisvate tegelaste tajutud maailma läbi antakse olustikuline panoraam sajandist Palanumäe maastikel.

Nii proloogis kui epopöa teistes jagudes valitseb vastasseis mineviku ja tuleviku, võib ka öelda vana ja uue aja vahel. Kui „Puudes“ on Hind lõksus esivanemate aega tagasivaatamise ning tulevikust unistamise vahel, siis alates „Võimust“ tegutsevad Palanumäe peremehed aktiivselt selle nimel, et talu edasi viia. Paraku teeb aeg oma korrektiivid. Oodatud uus aeg ei tähenda alati paremuse poole liikumist.

Epopöa ruum, mille keskmes on Palanumäe talu samanimelise mäe veerul, jaguneb horisontaalseks ja vertikaalseks: horisontaalne on maakaartide maailm, vertikaalne mägi ja kõrgustesse tõusmine. Kui proloogi maailm on suletud, siis igas järgnevas romaani jaos maailm avardub – tegelased liiguvad Palanumäest, romaani tsentrist eemale, uudised ja teated jõuavad nendeni kiiremini ja kindlasti allikatest.

Horisontaalses plaanis tõuseb esile mägi, mille küljel Palanumäe talu asub. See on esimestes osades ja optimistlikumatel päevadel innustaja ja inspireerija, aadetele mõtlemise allikas, kuid võib muutuda ka painavaks. Palanumäe elanikele vähemalt tundub mõte mäe kadumisest võimatu ja hirmutav.

Üldiselt on „Minge üles ...“ aga ühe ajajärgu lõpu lugu. Proloog on lüüriline sissejuhatus 19. sajandi maailma, mille peategelane jõuab ebalemisest otsuseni Palanumäe eest vastutus enda peale võtta, jõudmata seda siiski ellu viia. „Võimust“ alates luuakse panoraam, mis kaheteistkümnenda sajandi jooksul manab lugejate ette pildi maailmast, mis lõpuks hääbub. Kuigi epopöa pealkiri kutsub tõusma üles mägedele, uuele tasandile oma elus, mitte kunagi alla andma, vaid alati kivi edasi tipu poole veeretama, näib allakäik paratamatu.

Hendriku lugu lõpeb ja ta jääb peale Helmi ja Hinnu lahkumist Palanumäele ilma toeta. Selles võib näha ka ühe tsükli (Hendriku maailma) lõppu ja uue (Hinnu oma) algust kusagil mujal, sest Palanumäele jäämine näib tähendavat stagnatsiooni, võimetust uute tippude poole püüda.

Nii on Traat oma epopöas teinud tõepoolest kummarduse ühele hääbuvale maailmale, talupojaühiskonnale, mille juurde sellisel kujul enam kunagi tagasi pöörduda ei saa. Aja muutumine on paratamatu, nagu ka kunagi tähenduslike paikade teisenemine – „Minge üles ...“ maailmast on alles jäänud vaid kõikumatu maastikumärk, Palanumägi.

Võimalus käesoleva töö edasiarendamiseks on panna „Minge üles ...“ Mats Traadi ülejäänud loomingu valgusesse. Võrrelda selle aja- ja ruumikujutust „Harala elulugudega“, „Tantsuga aurukatla ümber“ või „Pommeri aiaga“. Samuti on perspektiivikas panna see epopöa teiste mitmeosaliste, ühe paiga, perekonna või ajastu lugu jutustavate romaanide konteksti. Kõne alla tuleks ka „Minge üles ...“ võrdlemine Arvo Mägi „Karvikute kroonikaga“ ja loomulikult A. H. Tammsaare „Tõe ja õigusega“.

KIRJANDUS

PÕHIALLIKAD

- MÜ 1 = Traat, M. 2008 Minge üles mägedele: Puud olid, puud olid hellad velled; Võim; Vald; Aja pilkaja välja; Must sõda. 1. köide, Tartu: Ilmamaa
- MÜ 2 = Traat, M. 2009 Minge üles mägedele: Umbne suvi; Metsaline näitab ennast; Peremees võtab naise; Muld lõhnab. 2. köide, Tartu: Ilmamaa
- MÜ 3 = Traat, M. 2009. Minge üles mägedele: Valge lind; Haamri all; Naised ja pojad. 3. köide, Tartu: Ilmamaa.
- MÜ 4 = Traat, M. 2010. Minge üles mägedele: Õelate lamp. 4. köide, Tartu: Ilmamaa.

„MINGE ÜLES MÄGEDEL“ ROMAANID

- MÜ 1987 = Traat, M. 1987. Minge üles mägedele: Võim; Vald; Aja pilkaja välja. Tallinn: Eesti Raamat
- MÜ 1994 = Traat, M. 1994. Minge üles mägedele: Must sõda; Umbne suvi; Metsaline näitab ennast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Traat, M. 1979. Puud olid, puud olid hellad velled. Tallinn: Eesti Raamat
- Traat, M. 1986. Võim. Looming, nr. 8, lk. 1017–1077
- Traat, M. 1989a. Must sõda. Looming, nr. 1, lk. 5–43
- Traat, M. 1989b. Must sõda. Looming, nr. 1, lk. 156–189
- Traat, M. 1991a. Umbne suvi. Looming, nr. 8, lk. 1019–1067;
- Traat, M. 1991b. Umbne suvi. Looming, nr. 9, lk. 1169–1223
- Traat, M. 1992a. Metsaline näitab ennast. Looming, nr. 3, lk. 317–366
- Traat, M. 1992b. Metsaline näitab ennast. Looming, nr. 4, lk. 439–483

- Traat, M. 1993c. Metsaline näitab ennast. Looming, nr. 5, lk. 581–603
- Traat, M. 1997. Peremees võtab naise. Tallinn: Kupar.
- Traat, M. 1999. Muld lõhnab. Tallinn: Virgela.
- Traat, M. 2000. Valge lind. Tallinn: Virgela
- Traat, M. 2001b. Haamri all. Tallinn: Kupar
- Traat, M. 2006a. Naised ja pojad. Looming, nr. 2, lk. 163–220
- Traat, M. 2006b. Naised ja pojad. Looming, nr. 3, lk. 331–381
- Traat, M. 2006c. Naised ja pojad. Looming, nr. 4, lk. 490–538
- Traat, M. 2006d. Naised ja pojad. Looming, nr. 5, lk. 647–664

TEISED MAINITUD MATS TRAADI TEOSSED

- Traat, M. 1974. Pommeri aed. Tallinn: Eesti Raamat
- Traat, M. 1975. Tants aurukatla ümber. Tallinn: Eesti Raamat
- Traat, M. 1982. Karukell, kurvameelsuse rohi. Tallinn: Eesti Raamat
- Traat, M. 1989c. Umbsõlm. Armuvägi. Tallinn: Eesti Raamat
- Traat, M. 2001a. Harala elulood. Tallinn: Kupar
- Traat, M. 2007a. Sarviku armastus. Tallinn: Argo

INTERVJUUD

- Traat, M. 1980. – Rmt.: *Loomine ja lugemine*, koost. ja autoriga vestles Endla Kõst, Tallinn: Eesti Raamat, 1986, lk. 87–94
- Traat, M. 2007b. Mats Traat: eesti kirjanik on trumbid juba käest andnud – Postimees 09. märts, nr. 56 (4933), lk. 12, autoriga vestles Urve Eslas
- Traat, M. 2010. Mats Traat: täitsin aastakümneid tagasi võetud lubaduse – Postimees: AK 17. aprill, nr. 136, lk. 8, autoriga vestles Rein Veidemann

KIRJANDUS

- Annus, E. 1997. Eesti romaani narratiivsuse mudelid – Rmt.: *Klassika ja narratiivsus*. Oxyhora 1 Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk. 7–58
- Annus, E. 2002. Kuidas kirjutada aega – Oxyhora 5, Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus
- Elmäe, A. 1981. Suguvennad põlvkondade tagant – Rmt.: *Lüürilist ja proosalist*, Tallinn: Eesti Raamat, lk. 118–121
- EKA = Eesti kirjanduse ajalugu 5. köide, 2. raamat. 1991. / toimetanud M. Kalda. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 427–443
- EKL = Eesti Kirjanduslugu, 2001. Toimetanud Kalda, Maie, Aime Rammus. Tallinn: Koolibri
- Haug, T. 2000. Eesti proosa 1999. Väike teejuht – Looming, nr. 3, lk. 424–442
- Hinrikus, R. 1999. Traat ja Tammsaare lahendavad sageli samu ülesandeid – Eesti Päevaleht: Arkaadia, 13. nov., nr. 1, lk. 9
- <http://www.epl.ee/news/kultuur/traat-ja-tammsaare-lahendavad-sageli-samu-ulesandeid.d?id=50779154> (10. mai 2014)
- Hinrikus, R. 2007. Short Outlines of Books by Estonian Authors – Estonian Literary Magazine, nr. 24, lk. 38–49
- <http://elm.einst.ee/issue/24/short-outlines-books-estonian-authors/> (10. mai 2014)
- Juur, M. 2002. [Raamat] – Eesti Ekspress: Areen, 18. aprill, lk. B8
- Jõgi, M. 1980. Süvenemine minevikku, aega ja inimsaatustesse – Keel ja Kirjandus, nr. 5, lk. 301–302
- Kaints, H. 2010a. Kolm kaalukat raamatut Mats Traadilt, neljas tulemas – Sirp 15. jaan., nr. 2 (3281), lk. 8–9
- http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=10021:kolm-kaalukat-raamatut-mats-traadilt-neljas-tulemas&catid=7:kirjandus&Itemid=9&issue=3282 (12. mai 2014)

K a i n t s , H. 2010b. „Minge üles mägedele“ toekas lõpukõide – Sirp 24. sept., nr. 35 (3314), lk. 9

http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=11274:minge-ueles-maegedele-toekas-lopukoeide-&catid=7:kirjandus&Itemid=9&issue=3314 (12. mai 2014)

K a i n t s , H. 2011. Lugemisaasta lugemisi. Eesti proosakirjandus 2010 – Looming, nr. 3, lk. 400–418

K a l l a s , T. 1997. Klassika pronksine helk – Looming, nr. 7, lk. 994–996

K a u s , J. 2003. Lennata või roomata? Teadvuses või reaalsuses?: eesti proosa 2002 – Looming, nr. 3, lk. 399–425

K a u s , J. 2006. Mats Traat 70, Palanumäe 11 – Postimees, 24. nov
<http://www.postimees.ee/271106/esileht/kultuur/230517.php> (05. juuni 2013)

K i i n , S. 1980. Luuletaja romaan – Looming, nr. 3, lk 440–443

K r o n b e r g , J. 2001. Short outlines of books by Estonian authors – Estonian Literary Magazine, 2001, nr. 13, lk. 32–45

<http://elm.einst.ee/issue/13/short-outlines-books-estonian-authors/> (10. mai 2014)

K r u u s , O. 1979. Tartu keelega raamat mittetartlastele – Edasi 29. September, lk. 4–5, nr. 226 (9054)

K r u u s , O. 2000. Eesti rahva üleminek rahuaega – Looming, nr. 1, lk. 139–142

K ö s t , E. 1997. Elu mõte on elu ise – Sõnumileht, 08. mai, lk. 14, nr. 104 (459)

K ü n s t l e r , P. 1999. Muistse mulla lõhn – Keel ja kirjandus, nr. 12, lk. 882–883

L a n g e m e t s , A. 1982. Palanumäe peremees – Rmt.: *Kirjanduse jaosmaa '80*, Koost. Endel Mallene, Tallinn: Eesti Raamat, lk. 134–137

L i a s , P. 1996. Algust-lõppu: Mats Traat jutustajana – Keel ja Kirjandus, nr. 11, lk. 727–730

L i i v , T. 1995. Eesti proosa 1994 – Looming, nr. 4, lk. 547–556

M i k l i , M. 1998. Proosa 1997: tekste ja hoiakuid – Looming, nr. 3, lk. 428–440

- Mutt, M. 1980. Proosaimpressioone 1979 – Looming, nr. 2, lk 269–288
- Mutt, M. 2007. Eesti kirjandus kui *pretensioon.vandenõu.com* – Looming, nr. 3, lk. 431–454
- Palli, I. 1999. Mats Traat: 20. aastatel olime arukamad – Luup, 18. oktoober, nr. 21 (104), lk. 32–33
- Peegel, M. 2007. Mats Traat sai kultuurkapitali proosapreemia – Eesti Päevaleht 08. märts, nr. 55 lk. 17
<http://www.epl.ee/artikkel/377272> (10. mai 2014)
- PM 1914. Päewauudised – Postimees 16. juuni, nr. 133, lk.1
<http://dea.nlib.ee/fullview.php?frameset=3&showset=1&wholepage=keskmine&pid=s258151&nid=9487> (14. mai 2014)
- Rebane, H. 1986. Mats Traadi loomingust ajapoeetika valguses – Keel ja kirjandus, nr. 11, lk. 647–661
- Susi, M. 1989. Eesti proosa 1988 – Looming, nr. 5, lk. 693–697
- Tonts, Ü. 1988. „...igavene kiviveeretamine ülesmäge“ – Rahva Hää, 25. detsember 1988, nr. 296 (13 987), lk. 4,
- Tonts, Ü. 1989. „Minge üles mägedele“. Vahemäng revolutsioonis – Reede, Eesti kultuurileht. 25. august 1989, nr. 34. (2291) lk. 4.
- Tonts, Ü. 1997. Peremees võtabki naise – Postimees, 1997, 14. juuli, lk. 16, nr. 158 (1962)
- Tonts, Ü. 1999. Palanumäel lõhnab muld – Videvik, 24. Detsember, lk. 4, nr. 50 (456)
- Tonts, Ü. 2001. Külwab nagu igal kevadel – Postimees, 02. märts, lk. 23, nr. 50 (3115)
- Tonts, Ü. 2002a. Mats Traadi pool aastasada Palanumäe maastikel – Postimees, 10. mai, nr. 108 (3475) lk. 18
- Tonts, Ü. 2002b. Realistlik kirjandus ebasõbralikus ajas – Looming, nr. 11, lk. 1697–1704
- Tonts, Ü. 2006. Paar pilku Mats Traadi kõige pikemale proosavaole: Meeldetuletusi ühe pikaks kasvanud ja aina jätkuva raamaturea autori tähtpäeval, subjektiivsust pelgamata – Looming, nr. 11, lk. 1708–1715

- Tonts, Ü. 2010. „Minge üles mägedele“ lugemine saab nüüd otsa – Maaleht, 22. aprill, nr. 16 (1176) lk. 27
<http://www.maaleht.ee/news/uudised/kultuur/minge-ules-magedele-lugemine-saab-nuud-otsa.d?id=30572917&l=fplead> (12. mai 2014)
- Tüür, K. 2002. Koht ja kohatus Karl Ristikivi romaanides „Kõik, mis kunagi oli“ ja „Ei juhtunud midagi“ – Rmt.: *Sündmus. Koht*. Collegium litterarum 15, Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk. 69–192
- Vaher, V. 2000. Pasternak, Sütiste ja Traat – Maaleht 10. veebr, nr. 6 (644)
- Vaher, V. 2001. Eesti proosa 2000: infantiilsusest seniilsuseni – Looming, nr. 3, lk. 429–442
- Vaiksoo, J. 2012. Lõhnav Palanumäe – Keel ja Kirjandus, 2012, nr. 5, lk. 346–359
<http://kjk.eki.ee/ee/issues/2012/5/147> (14. mai 2014)
- Veidemann, R. 2008. Traadi eepiline jõgi voolab – Postimees 28. aug.
<http://www.postimees.ee/?id=29382> (12. mai 2014)
- Veidemann, R. 2010. Mats Traadi eepiline valgus – Postimees: AK 17. aprill, nr. 136, lk. 9
- Velsker, M. 2012. Palanumäe lugu ja keele lugu – Keel ja Kirjandus, 2012, nr. 4, lk. 261–269
<http://kjk.eki.ee/ee/issues/2012/4/138> (12. mai 2014)

LISA 1. „MINGE ÜLES MÄGEDELE“ ILMUMISLUGU JA ROMAANIDE LÜHENDID

	Romaani esmane ilmumine „Loomingus“	Romaani ilmumine raamatuna	Ilmamaa koondväljaanne
Puud olid, puud olid hellad velled Selles töös lühendatud „Puud“		Puud olid, puud olid hellad velled. Romaan. Tallinn: Eesti Raamat, 1979 Valitud teosed, 2. köide Tallinn: Eesti Raamat, 1985, lk. 135–232	Mine üles mägedele 1; Proloog, lk 9–170 Tartu: Ilmamaa 2008.
Võim	Minge üles mägedele, esimene jagu Võim Looming 1986, nr. 8; lk. 1017–1077 (Romaani lõpus märkus „järgneb“)	Mine üles mägedele Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 5–96	Mine üles mägedele 1; Esimene jagu, lk. 171–319 Tartu: Ilmamaa 2008
Vald		Mine üles mägedele Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 97–223	Mine üles mägedele 1; Teine jagu, lk. 321–526 Tartu: Ilmamaa 2008
Aja pilkaja välja „Pilkaja“		Mine üles mägedele Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 225–333	Mine üles mägedele 1; Kolmas jagu, lk. 527–703 Tartu: Ilmamaa 2008
Must sõda „Sõda“	Minge üles mägedele, IV jagu Must sõda Looming 1989, nr. 1, lk. 5–43; nr. 2, lk. 156–189	Mine üles mägedele. Teine raamat Tallinn: Eesti Raamat 1994, lk. 5–122	Mine üles mägedele 1; Neljas jagu, lk. 705–895 Tartu: Ilmamaa 2008
Umbne suvi „Suvi“	Minge üles mägedele, V jagu Umbne suvi Looming 1991, nr. 8, lk. 1019–1067; nr. 9, lk. 1169–1223	Mine üles mägedele. Teine raamat Tallinn: Eesti Raamat 1994, lk. 123–160	Mine üles mägedele 2; Viies jagu, lk. 9–225 Tartu: Ilmamaa 2009

Metsaline näitab ennast „Metsaline“	Minge üles mägedele, VI jagu Metsaline näitab ennast Looming 1992, nr. 3, lk. 317–366; nr. 4, lk. 439–483; nr. 5, lk. 581– 603	Mine üles mägedele. Teine raamat Tallinn: Eesti Raamat 1994 , lk. 161–432	Mine üles mägedele 2; Kuues jagu, lk. 227– 499 Tartu: Ilmamaa 2009
Peremees võtab naise „Peremees“		Peremees võtab naise Tallinn: Kupar 1997	Mine üles mägedele 2; Seitsmes jagu, lk. 501–711 Tartu: Ilmamaa 2009
Muld lõhnab „Muld“		Muld lõhnab Tallinn: Virgela 1999 „Minge üles mägedele“ VIII jagu.	Mine üles mägedele 2; Kaheksas jagu, lk. 713–935 Tartu: Ilmamaa 2009
Valge lind „Lind“		Valge lind Tallinn: Virgela 2000 „Minge üles mägedele“ XI jagu	Mine üles mägedele 3; Üheksas jagu, lk. 9– 274 Tartu: Ilmamaa 2009
Haamri all		Haamri all Tallinn: Kupar 2001 „Minge üles mägedele“ X jagu	Mine üles mägedele 3; Kümnes jagu, lk. 275–493 Tartu: Ilmamaa 2009
Naised ja pojad	Naised ja pojad, romaan Looming 2006, nr. 2, lk. 163–220; nr. 3, lk. 331–381; nr. 4, lk. 490–538; nr. 5, lk. 647– 664 (joonealune märkus – „Minge üles mägedele“ XI jagu)		Mine üles mägedele 3; Üheteistkümnes jagu, lk. 495–808 Tartu: Ilmamaa 2009
Õelate lamp „Lamp“			Mine üles mägedele 4; Kaheteistkümnes jagu; lk 9–692 Tartu: Ilmamaa 2010

LISA 2. TEGEVUSTIKU AJALINE KULGEMINE

Romaan	Tegevuse algus	Viide	Tegevuse lõpp	Viide	Kirjeldatud ajale iseloomulikku
Puud ...	1846. aasta märts (paastukuu)	MÜ 1: 11; 117	1846. aasta august (lõikukuu)	MÜ 1: 117; 160	Usuvahetus, soojale maale minek, teoorjus. Info vähene liikumine, ulmade aeg.
Võim	1885. aasta novembri algus (3 päeva peale usupuhastuspüha)	MÜ 1: 174-175	1887. aasta märts (paastukuu)	MÜ 1: 319	Aadete ja uuenduste aeg, elu alustamine – naisevõtt, poja sünd. Mooritsa ja Ellu, vana sulasepere, „Puude“ sündmuste tunnistajate lahkumine vaateväljalt.
Vald	1893. aastal (Elia vanuse järgi kuus aastat peale „Võimu“) oktoobri algus (peale mihklipäeva)	MÜ 1: 338; 436	1894. aasta vilja masindamise aegu	MÜ 1: 525	Venestusaeg, julmuse ja kuritegude arvu suurenemine. Hall argipäev, eluga on jõutud harjuda, see võib tekitada tülpimust. Eriti Mais, kes ei pääse Palanumäelt liikuma niipalju, kui tahaks.
Pilkaja	1895. aasta hilissügis (enam kui aasta peale Hilda surma)	MÜ 1: 529	1897. aasta jaanuari algus	MÜ 1: 697	Venestusaeg jätkub. Hendriku ja Margreti suhe – vaheldus argipäeva.
Sõda	1905. aasta varasuvi	MÜ 1: 707	1905. aasta lõpp (31. detsember?)	MÜ 1: 893	Revolutsioon, Vene-Jaapani sõda, karistussalgad, enesemääramise võimaluste otsimine, poliitikast huvitumine
Suvi	1914. aasta jaanipäevaeelne aeg	MÜ 2: 32; 103	1914. aasta juuli lõpp või august, kindlasti peale 25. juulit.	MÜ 2: 169; 174	Umbsus nii suveilmas kui Euroopa poliitilisel maastikul, sõjasündmuste arutamine.
Metsaline	1917. aasta sügis	MÜ 2: 229; 240	1918. aasta 31. dets.	MÜ 2: 497	Tülpimus sõjast, segadus ja hirm, vägede liikumine. Eesti Vaba-riigi väljakuulutamise. Mure sõdivate poegade pärast, Kotteri ja Mai surm.
Peremees	1919. aasta jaanuari algus	MÜ 2: 508; 531	1919. aasta juuni algus	MÜ 2: 701	Sõja lõpp, rahulikuma aja tulek, uueks saamine, uue elu loomine, uue (pere)naise leidmine.

Muld	1920. aasta jürikuu	MÜ 2: 715	1920. aasta jõulud	MÜ 2: 923	Esimene rahuaasta, esimene aasta Lilliga Palanumäel. Sõdurite kojutulek ja maa saamine. Valteri vaimse tasakaalu otsimine, Maali meheleminekusoovid.
Lind	1922. aasta algus, peale küünlapäeva	MÜ 3: 13	Mai lõpp, juuni algus 1922 (lina külvi aegu).	MÜ 3: 252	Lilli tervise kiire halvenemine, halvaendeline ootus ja ärevus, Valteri tervise halvenemine. Elia esimesed katsed isa abil laenu saada.
Haamri alla	1930-ndate alguse (Elia vekslivõltsimise lugu pikemalt, kuid põhitegevus ilmselt 1933. aastast, kaera lõikamise aegu.)	MÜ 3: 292; 306; 351	1934. aasta algus, peale 1933. aasta jõule, enne märtsikuud.	MÜ 3: 481	Majanduskriis, tulekahju, pettumine poegades (võlgade isale jätmine, auto eest raha tasumata jätmine, vargus).
Naised ja pojad	1934. aasta märts (paastukuu)	MÜ 3: 501	November 1936, kadripäeva paiku	MÜ 3: 807	Paula surm, Juhani abielu, Ilmari ja Lembitu kooliskäigud, Helmi Palanumäele tulek, Hendriku viimase poja süünd. Taustaks vabadussõdalaste liikumine ja majanduskriisi jätk.
Lamp	1936/37. aasta (kuna aja tajuja on esialgu laps, on keeruline täpset aega kindlaks teha. Esimene konkreetne sündmus on purilendurite laager	MÜ 4: 18; vaata ka Postimees, 14. sept. 1937, lk. 3	28. aprill 1946	MÜ4: 692	Hinnu sirgumine. Juhani pere tagasi Palanumäele, ruumi-puudus ja tülid. Uue elumaja ehitus. Ilmar ja Lembit Tallinna. Teise maailmasõja sündmused Lembitu ja palanumäelaste silme läbi.

LISA 3. SUSIDE PEREKOND

Kotter ja Ebo Susi   Tütred (nimepidi ei nimetata)

Henrik (s. 1865)

Kotter ja Raudsepa Miina (hiljem tuntud kui Alatare Miina)

Jaan

Hendrik Susi ja Luiga Mai (s. 1962)	Elias (s. 1886)
(laulus 1885)	Kusta (Gustav; ... –1897)
	Hilde (Hildegard; 1888–1894)
	Märt (s. 1893)
	Maali (Amalie; s. 1895)
	Valter (s. 1896)
	Juhan (s. ~1900)
	Ruudu (Rudolf; s. 1905)
Hendrik ja Umbjärve Lilli	Ilmar (s. 1920)
(laulus 1919)	
Hendrik ja Paula	Lembit (s. 1923)
Hendrik ja Helmi Palu (s. 1899)	Hind (s. 1936)

Jaan Susi ja Umbjärve Eerika   Laste nimesid ei nimetata

Elias ja Emilie	Henno, Kalju
Märt ja Varvara	Aleksandr
Maali ja Henn	
Maali ja Ivan	Aita, Leila, Viia
Juhan ja Saima	Kalle
Ruudu ja Irma	
Ruudu ja Olga	
Ilmar ja Laine	Hendrik

SUMMARY

NOVEL SEQUENCE “GO UP THE HILLS” BY MATS TRAAAT: RECEPTION, TIME AND SPACE POETICS

Mats Traat (1936) has published prose and poetry from 1960s. Short stories from Estonian cultural history, and collections of epic poetry called “Biographies of Harala” – mapping of Estonian history through the life stories of the residents of fictional settlement of Harala, are among his best known work.

The focus of this Master’s thesis, however, is his panoramic novel sequence „Go up the Hills“. This work of literary realism consists of prologue and twelve parts (“Trees were, Trees were Tender Brothers”; “The Power“; „The Parish“; „Cast out the Scorned“; „Black War“; “Airless Summer”; “The Beast Shows Itself”; “The Farmer Takes a Wife”; “The Soil Smells”; “White Bird”; “Under the Gavel”; “Wives and Sons”; “Lamp of the Wicked”), and has been published through more than thirty years – The prologue was first published in 1979, the twelfth part, “Lamp of the Wicked”, in 2010. The plot of the novel sequence encompasses one century, from 1846–1946, thus depicting social changes in one rural community that can be expanded to Estonia and Northern Livonia in general. More specifically, the author follows the life of two families, Raudsepp’s and Susi’s, who live in one farmstead, Palanumäe.

The first chapter of this Master’s thesis gives an overview of critical reception of “Go up the Hills”, describing the changes in critics opinions of the novel sequence over thirty years.

The second chapter describes depiction of time: how Traat has created the panorama of a century in his novel sequence.

Most of the parts of the novel are focused around one place – Palanumäe farmstead situated on the hill by the same name. Third chapter of the thesis is describing the geography of the novel sequence and different meanings the characters of the novel give to the hills and heights in general.

Over the years reception of “Go up the Hills” has changed. While Traat’s novels have always been reviewed, the reception itself depends on the prestige of the literary realism in the culture at the moment. While the themes and style of the prologue were analyzed thoroughly, in the 90s many critics just stated that a new “Go up the Hills” novel was not much different from the previous ones, depicting agricultural themes and traditional farm life. After the publication of “Wives and Sons” and “The Lamp of the Wicked” however, the view of the critics changed: the traditional themes and realistic style is valued as a bow to Estonian history and culture. Most of the critics have remarks upon the effective description of the social changes during the plot line of the novel sequence, and Traat’s ability to immerse into the time he is depicting.

The second chapter describes the depiction of time in the novel sequence. The time frame of the novel encompasses a century. The prologue follows a young man from late winter of 1846 to the harvest time – from insecurity and reluctance to be responsible for Palanumäe, his ancestral farm, to a decision to rebuild the farm after a fire. The time is more mythical, with Hind thinking of past and dreaming of unrealistic future, while being unable to take action in the present.

Starting with “The Power”, the time of the novels is more certain. It follows Hendrik Susi, a young man marrying his first wife in 1885 and taking over Palanumäe farmstead from his father, ending in 1946, when he is an 80-year old who does not see a successor among his sons.

It seems that the time in Palanumäe moves both forward, towards something better, as well as back. The plot moves between new time, with growing family and innovations brought to the farm, loans, accidents and changing social order however never let the farm prosper, pushing it back to poverty.

Most of the plot of “Go up the Hills” takes place in a fictional farmstead Palanumäe that is situated on a hill by the same name. The space in the novel sequence can be divided to horizontal and vertical. Horizontal is the geography of the novel sequence: the farmstead with its landmarks is the centre, later Tsirgusilma parish comes to focus and, as the novel progresses, Otepää, Elva, Tartu and Tallinn. While the space in the prologue is restricted and concentrated to one village and limited number of characters, as the novels progress, it

opens up. The characters move out to the larger world and the information, in the prologue mostly based on rumours, becomes more accurate with accessibility of newspapers and radio.

The vertical dimension is given by the hill: it can inspire people to move forward and strive for success in life, never to stop or give up, for that means stagnation. The hill can also be a haunting for those whose conscious is not clear.

„Go up the Hills” can be seen as a novel of decline and deterioration, an end to an era. The prologue is a lyrical introduction to the world of mid 19th century, where an insecure young man decides to take responsibility for his ancestral farm, only to be arrested for thoughtless words. From “The Power” onward a panorama of time and space using characters from different social positions in the rural community is given, but in the end, it is a panorama of a world that is meant to fade.

The first parts of the novel sequence are optimistic; the end however leaves the feeling of loneliness and despair. In Estonian history the time has changed from Russification to revolution and war to independence and peace to a new war that puts an end to one era. The plot of “Go up the Hills” has moved from a young man creating a family to an 80-year old who does not understand the changing world and sees his youngest son leave his home like his namesake a century before.

This novel sequence is a story of an end for Hendrik and the world he has created in Palanumäe, it is also a beginning for a new cycle – for Hind, but that cycle must begin somewhere else, for staying in Palanumäe itself seems to become a sign of stagnation.

As the time the end of the novel sequence depicts is also an end of an era in Estonian history, it can indeed be seen as a bow to a fading way of life and culture – and in every end, there is a new beginning.

The possible continuation of this research is to set “Go up the Hills” in the perspective of Mats Traat’s other work, especially “Biographys of Harala”, “Dancing around the Seam Engine” and “Pommer’s Garden”. It is also possible to compare Traat’s novel sequence to others in Estonian literature where the story concentrates around one place, one family or an era, for example “Chronicles of Karvik’s” by Arvo Mägi and especially “Truth and Justice” by A. H. Tammsaare.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina _____ Mari-Liis Tammiste _____

(*autori nimi*)

(isikukood: _____ 48309184918 _____)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

_____ Mats Traadi epopöa „Minge üles mägedele“: retseptsioon, aja- ja ruumipoeetika
_____ (*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on _____ Arne Merilai _____,

(*juhendaja nimi*)

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus _ 29. 05. 2014 _ (*kuupäev*)

_____ Mari-Liis Tammiste _____

(*allkiri*)